

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΓΝΩΣΗ ΣΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΟΥ ΠΛΩΤΙΝΟΥ

Περικλής Βαλλιάνος

ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ, ΠΕΡΙ ΠΛΩΤΙΝΟΥ ΒΙΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΑΞΕΩΣ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΥΤΟΥ,
εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση,
σχόλια Παύλος Καλλιγιάς, Αθήνα:
Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Εκδόσεως
Έργων Ελλήνων Συγγραφέων, 1991.

ΠΛΩΤΙΝΟΥ, ΕΝΝΕΑΣ ΠΡΩΤΗ,
εισαγωγή, αρχαίο κείμενο, μετάφραση
σχόλια Παύλος Καλλιγιάς,
Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών,
Κέντρον Εκδόσεως Έργων Ελλήνων
Συγγραφέων, 1994.

Σ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΜΑΣ η κληρονομιά της αρχαιότητας είναι προπαγανδιστικό κυρίως φληνάφημα στα χέρια πολιτικολογούντων που μόνο ανεκδοτολογική σχέση έχουν – αν έχουν – μαζί της. Η συνεισφορά μας στην μελέτη της είναι σε διεθνές επίπεδο μηδαμινή. Ενώ στα σχολεία μας συνεχίζεται η παράδοση της «ηθικοπλαστικής» κενολογίας που μονάχα την αποστροφή και την θυμηδία για το αντικείμενο προκαλεί. Αμύντορες διάφοροι της ελληνικότητας των ΜΜΕ ισχυριζόμενοι ότι η αιτία για την αποσάθρωση των ελληνικών σπουδών στην Ελλάδα είναι κάποιες πλεκτάνες των «Ξένων» (στους οποίους οφείλουμε ακέραια την γνώση μας για την θεμελιωτική συνεισφορά της ελληνικής αρχαιότητας στον πολιτισμό). Η αληθινή αιτία είναι η κυριαρχία στην παιδεία των δικών τους αντιλήψεων που βρίσκουν στην αρχαιογνωσία πρόσχημα και μόνο για πρωτόγονο φυλετισμό, μισοξενία και κατάπιξη κάθε διανοητικής ανησυχίας.

Υπό την άποψη αυτή μόνο αναγεννητική μπορεί να χαρακτηριστεί η επιστημονική έκδοση από τον Παύλο Καλλιγιά της βιογραφίας του Πλωτίνου από τον Πορφύριο και της πρώτης *Εννάδος* του Πλωτίνου. Πρόκειται για ερευνητική δουλειά στηριγμένη σε λεπτομερειακή γνώση της διεθνούς βιβλιογραφίας την οποία χειρίζεται ο εκδότης με άκρα κριτική δεξιότητα φωτίζοντας καίρια εννοιολογικά και ερμηνευτικά ζητήματα. Η νεοελληνική απόδοση είναι ακριβής και εύληπτη. Ο Π. Καλλιγιάς μας παρέχει για κάθε επί μέρους πραγματεία της *Εννάδος* μια χρήσιμη σύνοψη του ιστού της επιχειρηματολογίας, καθώς και ένα σύντομο σχολιασμό της θεματολογίας και των θεωρητικών παραπομπών της ο οποίος μαζί με τα καθ' έκαστον σχόλια σε κομβικά σημεία του κειμένου συνιστά μια συμπυκνωμένη αλλά διεισδυτική ανασυγκρότηση της φιλοσοφικής της ουσίας. Αυτό που αποσιάζει είναι μια γενική εισαγωγή, την οποία σκοπίμως την απέφυγε ο εκδότης για να μην υποκαταστήσει, όπως μας λέει, την κρίση του αναγνώστη. Δεν παύει να αποτελεί ένα κενό: με δεδομένη την λαμπρή του εμπάθυνση στο σύστημα του Πλωτίνου έχουμε το δικαίωμα να προσδοκούμε ένα τέτοιο ερμηνευτικό δοκίμιο που θα αποτελεί πιστεύω ορόσημο κριτικού στοχασμού.

Το επίτευγμα του Π. Καλλιγιά είναι από μια σκοπιά πρωθύστερο, αφού μας λείπει αντίστοιχου κύρους επιστημονική παρουσίαση της παράδοσης από την οποία αντλεί ο Πλωτίνος. Η προβληματική λ.χ. του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη υπέρκειται νεφελώδως πως σ' ετούτη την συζήτηση. Από μίαν άλλη όμως γωνία είναι άκρως επίκαιρο, αφού προσφέρει ουσιαστική γνώση για τη μεταβατική εκείνη φάση του πολιτισμού, την «επέκταση» του ελληνισμού, η οποία κατ'εξοχήν προσφέρεται για τις προαναφερ-

θείσες κακοποιήσεις.

Η αφήγηση του Πορφυρίου, αν και εν πολλοίς αγιογραφική, αναπαριστά έναν σύμμετρο κόσμο αγωνιωδών αναζητήσεων, όπου έχουν καταλυθεί οι παλιότερες βεβαιότητες και οριοθετήσεις και μια πλειάδα στοχαστών μεταφέροντας τις διανοητικές και ηθικές ευαισθησίες ξεχωριστών πολιτισμών μετέχουν από κοινού στην επεξεργασία μιας νέας ιδέας του ανθρώπου. Ο Πορφύριος, σημίτης την καταγωγή με αληθινό του όνομα το Μάλχος¹ που απαντάται και στην Καινή Διαθήκη, περιπίπτει στην επήρεια ενός Αιγυπτιώτη σοφού που μπολιάζει τις κατηγορίες της κλασικής φιλοσοφίας με ένα αποφαιτικό πάθος και διά της εκέντρου αυτής ορμής έρχεται σε παράδοξη συνάφεια με τον Ρωμαίο κυρίαρχο που προϊστάται σ' αυτήν την ταραγμένη οικουμενικότητα. Η συνάντηση των ετεροκλήτων είναι το μεγαλείο της εποχής. Ο Πορφύριος μας παραδίδει την έρεση του Πλωτίνου προς την μυστηριακή σοφία των Ινδών και των Περσών². Υπό το κέλυφος της ελληνικής διαλεκτικής το ελληνιστικό πνεύμα αφομοιώνει την ροπή προς το υπερβατικό που κεντρίζει τους ανατολικούς λαούς. Στην μετάφραση λ.χ. των εβδομήκοντα και στα κείμενα των *Ευαγγελίων* η ελληνική λαλιά έχει αποβάλει την ατάραχη παραστατικότητα της ενώπιον των φυσικών μορφών για να εμποτισθεί με την συσπώμενη ζέση της εβραϊκής προφητείας. Οι κλασικοί κανόνες επιτάσσονται τώρα για την έκφραση ενός μεταφυσικώς απλοϊκότερου αλλά και συμβολικώς περιπλοκώτερου οράματος, με αποτέλεσμα ένα ποιητικό επίτευγμα που διευρύνει ριζικά τον εκφραστικό τους ορίζοντα. Η ελληνιστική κοινή γίνεται εργαλείο μιας νέας ευαισθησίας που την αποσπά από το αριστοκρατικά δομημένο πλαίσιο της Πόλεως. Μια δημοτικώτερη ανεκτικότητα την διαπνέει επιτρέποντας να εκφρασθούν οι αγωνίες αθέατων μέχρι τότε τμημάτων της κοινωνίας. Αυτήν ακριβώς την «χαλάρωση» θέλησε να πολεμήσει ο συντηρητικός αττικισμός που εκδηλώνεται τότε.

Τρία είναι τα φιλοσοφικά κρίσιμα σημεία της περιγραφής του Πορφυρίου. Πρώτον η υπογράμμιση του οιονεί ασυμβάτου ανάμεσα στα διανοήματα του Πλωτίνου – που είναι κατ' απόλυτον τρόπο «είσω» – και στο λεκτικό σχήμα που λαμβάνουν κατά την θεωρητική τους έκθεση³. Ο Πλωτίνος άρχισε να γράφει αργά, σχεδόν πενήντα ετών, και μετά από επίμονες προτροπές. Γι' αυτόν το προέχον είναι αυτό καθαυτό το νοητικό βίωμα, και η αυτοσκοπική αποκόλληση από την εμπειρία. Οι λέξεις, οι έννοιες είναι εξωτερικά εργαλεία, το νόημα δεν κλείνεται εντός τους, το δηλώνουν μόλις – ενώ εκείνο παραμένει ριζικώς επέκεινα. Η υποβάθμιση του γραπτού λόγου είναι έναν σωκρατικό κεκτημένο: όμως τότε ήταν προϋπόθεση για την καταξίωση της προφορικής, και συνεπώς δημόσιας, ανταλλαγής.

Στον Πλωτίνιο λειτουργεί ως αναχωρητικό στρατήγημα.

Ένα δεύτερο ζήτημα έχει να κάνει με τον σκοπό του φιλοσοφείν. Ο στοχασμός ως αφαιρετική διαδικασία που διαρκώς υποσκάπτει την οντολογική πρόφαση των αισθητών τελειώνει με μιαν υπαρκτική κορύφωση. Το συνεχές της στοχαστικής αναβάσεως θραύεται από το ρήγμα που λέγεται «θεώ ομοίωσις». Τέσσερις φορές φέρεται ο Πλωτίνος ότι επέτυχε τέτοια εκστασιακή αυτοκένωση⁴ μεταβαίνων από το έγχρονο στο άχρονο όπου καταπαύει κάθε διχασμός ανάμεσα στο υποκείμενο της γνώσης και τα αντικείμενά του και ο μύστης απεκδύεται παντελώς της αυτοσυνειδησίας και της ταυτότητός του – γι' αυτό άλλωστε μετά την επιστροφή στην ενσώματη λογικότητα δεν υπάρχει μνήμη αυτής της υπαρκτικής μεταλλαγής. Στο προοίμιο του ποιήματός του Παρμενίδη περιγράφεται μια παρόμοια αποδημία στον τόπο της υπέρτατης αλήθειας: εκεί όμως το ενορατικό σκίρτημα υπηρετεί την συνειδητότητα και όχι αντιστρόφως.

Το τρίτο τέλος κεφάλαιο είναι η φειδωλή, αλλά συγκινητική, περιγραφή από τον Πορφύριο μιας προσωπικής κρίσης⁵. Ο βυθισμός στον γνωστικό οίστρο για το Εν εντείνει το αίσθημα της απώλειας και της ανοησίας σ' έναν κόσμο που τα περιεχόμενά του κρίνονται με μέτρο την απόστασή τους από την έσχατη εκείνη τελείωση. Ο προβληματισμός της αυτεξαγωγής (της αυτοκτονίας) απορρέει αβίαστα από μια βιοθεωρία που θέλει τα αισθητά ευτελή απεικασματα της πρώτης αιτίας. Το αδιάγνωστο Εν εκχέον αυθορμήτως από την αρχέγονό του πλησμονή ούτε κατ' ελάχιστον δεν μειούται από την απολαμπή και ακτινοβολία της τελειότητός του, αλλά μένει χωριστό από τα παράγωγα της γεννητικής του ενεργείας. Είναι φυσιολογικό να κάνει ο Πορφύριος σκέψεις θανάτου. Ο Πλωτίνος τον αποθαρρύνει από το διάβημα με την επιχειρηματολογία ότι η αυτοθανάτωση δεν είναι «εύλογος». Εφ' όσον η φιλοσοφία η ίδια παρέχει τα μέσα για έναν νοητικό αυτομηδενισμό ή επιλογή του φυσικού δρόμου συνιστά υποταγή στην σωματικότητα⁶. Η επίδραση του πλατωνικού ορισμού (στον *Φαίδωνα*) της φιλοσοφίας ως «μελέτης θανάτου» είναι πρόδηλη. Όμως η προνομακή εξόρυξη από τον πλατωνισμό μιας αλλόκοσμης στιγμής του χρησιμεύει στον Πλωτίνιο για να θεμελιωθεί μια φιλοσοφία όπου η κοσμολογική έρευνα είναι τελικά πάρεργο, αν όχι πρόσχημα.

Το ιστορικό πλαίσιο που μας δίνει ο Πορφύριος ρίχνει φως στην εσωτερική λογική των *Εννεάδων*. Ο Πλωτίνος είναι κατ' αρχήν πλατωνικός. Ο πλατωνισμός του όμως εκφέρεται με ένα διαφορετικό τόνο φωνής. Ως μεταριστοτελικός «φίλος των ειδών» έχει εκ προοιμίου επίγνωση της λογικής ενστάσεως του «τρίτου ανθρώπου» που υπονομεύει την ιδέα του χωρισμού της μορφής

από την ύλη. Η συνάφεια άρα του είδους με το αισθητό πολλαπλό πρέπει να καταστεί πολύ πιο εσωτερική και άρρηκτη, εξ ου και η αριστοτελική γλώσσα που μετέρχεται ο Πλωτίνος στην έρευνα της κατώτερης περιοχής. Δηλώνει έτσι τουλάχιστον μια πρόθεση διαλεκτικής καταλλαγής του ενός με τα πολλά. Η πρόταση να νοηθεί η εμπειρική σφαίρα ως «απολαμπή» ή «απορροή» από την υπέρτατη μονάδα φαίνεται εκ πρώτης όψεως να παρακάμπτει τον εσωτερικό διχασμό της πλατωνικής μεταφυσικής: η εικόνα της απορροής αποπνέει μια αίσθηση συνέχειας ανάμεσα στο αίτιο και τα επιγεννήματά του. Είναι όμως τίποτε περισσότερο από αίσθηση; Ή μήπως αντικατάσταση μιας «ποιητικής μεταφοράς» από μια άλλη, υπό πραγματικές συνθήκες όμως που καθιστούν τον νεωτερισμό του Πλωτίνου πολύ πιο δυσλειτουργικό από το στρατήγημα της «μετοχής» και την θεωρία του «ενύλου είδους»;

Ο Πλάτων δεν πτοείται από την λογική αντιφατικότητα της καθόδου προς τα αισθητά από ένα εκτός αυτών τόπο επειδή υπολογίζει, πρώτον, σε μία λογικά συγκροτημένη θεωρία του νοητού, την επιστήμη δηλαδή των καθαρών μαθηματικών. Και, δεύτερον, σε μιαν εξωτερική συνθήκη που όχι μόνο ευνοεί αλλά απαιτεί την έξοδο προς την φύση: μια πολιτισμική συναίνεση ως προς την ενότητα του αντικειμενικού κόσμου και την αρμονία των θεμελιωδών μορφών τόσο στην αστρονομική όσο και στην κοινωνικοπολιτική σφαιρά. Τα αισθητά οφείλουν (υπερβατολογικώ τω τρόπω, ως επιτραπεί ο αναχρονισμός) να μετέχουν σε μια νοητή τάξη, αφού παρά τον εκφυλισμό των όντων στην χρονική ακολουθία των γενέσεων ο φιλόσοφος νους διαβλέπει ένα αλώβητο ιστό ουσιαστικότητας πίσω από την καταφαρτική τυχασιότητα. Η ύλη χωράει εντός της την καθαρή γεωμετρία, ενώ (στην ύστερη οντολογία του Πλάτωνα) και ο άμεικτος κόσμος των ειδών προσδέχεται την ετερότητα για να γίνει ένα ιδεατό πρόπλασμα του πραγματικού, ένας απλός «διπλασιασμός» της εμπειρίας όπως τον κακολόγησε ο Αριστοτέλης. Η φύση κρύβει στα σπλάχνα της έναν ενοποιητικό οντολογικό πυρήνα. Η πορεία από τα αισθητά στα νοητά και τανάπαλιν φαίνεται έτσι μεταφυσικώς εγγυημένη: τελείται πάντοτε στο πλαίσιο μιας πραγματικότητας που τίθεται εκ των προτέρων ως δομημένο όλο. Η νόηση οφείλει απλώς να «μιμηθεί» την αιώνια κίνηση του Είναι για να κατορθώσει την αλήθειά της.

Αυτή η προπαραδοχή είναι πλέον αδύνατη για τον Πλωτίνιο: η συλλογιστική του ξεδιπλώνεται μέσα σ' ένα κόσμο με γνώρισμα την διαφορά, την ασυμβατότητα και την αμοιβαία τριβή των περιεχομένων. Το Εν είναι τέτοιο κατ' απόλυτο και άφατο τρόπο: είναι επέκεινα της ουσίας και επέκεινα του αγαθού αφού ύπαρξη και αγαθότητα εκπορεύονται απ' εκείνο και συγκροτούνται λο-

γικώς, δηλαδή εκ πλειόνων, ενώ η πρώτη αιτία είναι πέρα από τη γλώσσα. Η υπερβάλλουσα έμφαση στην έννοια του Ενός – που ούτε ως ον δεν επιτρέπεται να περιγραφεί γιατί αμέσως σχίζεται σε δύο – είναι λοιπόν (για να χρησιμοποιήσουμε ένα χαρακτηριστικό όρο του Πλωτίνου) μια κίνηση «αντισκηώσεως»: ζητάει να άρει μέσα από μια καθαρά νοητική πράξη την διασπορά, την κατάτμηση και τον μερισμό που βασιλεύουν στο υλικό πεδίο. Ο αισθητός κόσμος έχει μια τεχνητή και μόνο ενότητα: μέσω της διοικητικής αποτελεσματικότητας της ρωμαϊκής εξουσίας και της διαλεκτικής ευελιξίας της ελληνικής γλώσσας. Το βασίλειο της φιλοσοφίας δεν είναι αυτού του κόσμου. Το Εν, προς το οποίο «νεύει» με το κομμάτι της ψυχής το απελεύθερο φυσικό καταναγκασμού, αφήνει εκτός του όλα τα εκδητηριακά υλικά αφού τα τελευταία δεν εκδηλώνουν καμμία αυτοκίνητη ροπή προς ενοποίηση που θα εξασφάλιζε την ουσιαστική τους διασύνδεση με την πρώτη πηγή του παντός.

Ο θεός του Πλωτίνου μη φέρων εντός του το Άλλο καταντάει ένας αδρανής βασιλεύς με αποστραμμένο το πρόσωπο από τα παράγωγα της δημιουργικής του αυτενεργείας. Η ετερότητα στην πλωτίνεια σύλληψη κάνει την εμφάνισή της μόνο στα κατώτερα στάδια της νοητής ιεραρχίας: στην βαθμίδα του Νου που ονομάζεται «εν πολλά», σ' εκείνη της παγκόσμιας Ψυχής που ως δύναμη συγκροτησιακή της συμπαντικής τάξης είναι «εν και πολλά». Η φιλοσοφία υπό τις συνθήκες αυτές γίνεται επίμοχθο, αφορητο σχεδόν πράγμα: είναι αυτή η ίδια η «μελαγχολική νόσος» που κατέλαβε τον Πορφύριο. Εκείνος που την τολμάει δεν γνωρίζει τον εαυτό του, ακόμα και το άπεφθο κομμάτι του, παρά σε κατάσταση εκπτώσεως αλλοτριωτικής ως προς το πρώτο νοητό, και το χάσμα αυτό μόνο μυστικώς και μυστηριακώς γεφυρώνεται: και πάλι μέσα από μίαν (απερινόητη) αρπαγή του νου από τον θεό και όχι μέσα από δυνάμεις. Το γχείρημα να νοηθεί πιο ικανοποιητικά το «συναμφοτερον», η παρουσία δηλαδή του είδους μέσα στην εμπειρική σφαίρα, καταλήγει έτσι σε μια παρόξυνση του χωρισμού.

Φαίνεται τώρα πόσο επιφανειακή είναι στον Πλωτίνιο η χρήση του αριστοτελικού ιδιώματος. Το Εν ως αυταναφορική ενέργεια τίθεται εδώ διαζευκτικώς ως προς το δύναμι ον που είναι η αισθητή ύπαρξη. Το «δυνάμει» και «ενεργεία», αντί να νοούνται ως σύστοιχοι εσωτερικοί αναβαθμοί σε μία οργανική ανέλιξη τελειώσεως των μορφών σε τόπο φυσικό, αποκόπτονται λογικώς και οντολογικώς το ένα από το άλλο. Το ενεργεία απωθεί και αφίσταται από το δύναμι, που με τη σειρά είναι ανάικανο να βιώσει την αυτοτελειώσή του. Η φύση είναι μεν μια ακτινοβολία από το αιώνιο, η εκχεόμενη όμως ανταύγεια απορροφάται από την ύλη και μεταπίπτει σε σκότος. Μέσα σ' ένα τέ-

τοιο κόσμο οι όποιες μορφές ενότητας δεν είναι παρά μηχανισμοί καταναγκασμού που επιζητούν να καταβάλλουν το διαλυτικό μένος της υλικότητας μέσα από μίαν αντίρροπη βία. Στην εξόχως αφηρημένη αυτή ενόραση υποκρύπτεται οξεία κριτική του πολιτικού συστήματος της εποχής, η οποία δικαιολογεί και την εχθρότητα προς τον Πλωτίνου των περι τον αυτοκράτορα αξιωματούχων⁷.

Η πρωταρχική αυτή θέαση περιέχει όλα τα επί μέρους δόγματα του συστήματος. Όπως οξυδερκώς παρατηρεί ο Χέγκελ⁸, έχει κανείς την αίσθηση ότι η κάθε πραγματεία δεν είναι παρά μηχανική επανάληψη της κεντρικής ιδέας με αφορμή κάποια πιο ειδικά ζητήματα. Το γνήσιο φιλοσοφικό υποκείμενο δεν είναι το «ημείς» το μετέχον στην αίσθηση ως μόριο του «ζωωθέντος θηρίου» που είναι το σώμα, αλλά το απολελυμένο «ημείς» που αποκόπτεται από το γαιώδες της μεικτής μας υποστάσεως και «φεύγει» για την μεγάλη επιστροφή⁹. Αυτό ισοδυναμεί με ιδιοποίηση της θεωρίας του «ποιητικού νου» στο *Περί Ψυχής* για να θεμελιωθεί η μυστική ψυχολογία του *Φαίδωνος*. Οι «πολιτικές αρετές», εκείνες δηλαδή οι ενέργειες της ψυχής που αποσκοπούν στην επιβολή μιας λογικής πειθαρχίας στα ωμά πάθη και είχαν ακριβώς προταχθεί στην ηθική του ώριμου πλατωνισμού, τώρα εκτοπιζονται από μίαν άλλην αντίληψη προσιδιάζουσα σε κόσμο που έχει αποβάλει την πίστη ότι η ανθρώπινη τελείωση είναι δυνατή μέσα από την έλλογη πράξη. Το πεπρωμένο του σοφού είναι η διά της «καθάρασεως» απόδραση από τον βόρβορο της καθημερινότητας, η επάνοδος στην εσωτερικότητα και μια ερμητική μόνωση που προετοιμάζουν την έλλαμψη εντός μας του θείου¹⁰. Ο ενάρτεος ασμένως αποποιείται κάθε συμμετοχή στον πολιτικό βίο¹¹ και με συστηματική άσκηση «μειώνει» το σώμα για να διευκολυνθεί η εννοιακή ανάταση. Μέθοδος αυτής της φιλοσοφίας δεν μπορεί να είναι η λογική ανάλυση που ασχολείται απλώς με την κατάταξη των αισθητών, δαπανάται δηλαδή περί το μη ον: εδώ γίνεται αποκάλυψη η απόρριψη του αριστοτελισμού. Υπεράνω της διασκεπτικής λογικής είναι τώρα η διαλεκτική ως μέθεξι στο υπέρ λόγον¹².

Όσον αφορά στην περιωρασιότητα θεωρία του Πλωτίνου (στην πιο φημισμένη από τις πραγματείες των *Εννεάδων*)¹³ η συνεισφορά της είναι πάλι αρνητική. Συνίσταται στην ανασκευή των θεωριών που προσέγγιζαν το κάλλος μέσω των μαθηματικών κριτηρίων της συμμετρίας και της αναλογίας, με το αιτιολογικό ότι απολήγουν σε έναν μονόπλευρα ορθολογικό ορισμό. Ως προφητική επίκριση ενός κλασικισμού που ανάγει την καλλιτεχνική πράξη στην μηχανική εφαρμογή κανόνων και της αφαιρεί το ειδοποιό στοιχείο της ιδιοφυούς ενόρασεως η σκέψη αυτή διατηρεί ακέραια την αξία της. Ως προς τον θετικό ορισμό

όμως του κάλλους ο Πλωτίνος προτείνει μόνο να το νοήσουμε ως καθαρό είδος που προσέρχεται σε εξωτερικά ως προς αυτό υλικά εμπάλλοντας μίαν αμέριστη ενότητα που από μόνα τους δεν δύνανται να έχουν. Προχωρώντας εννοιακά αφαιρούμε το υλικό περιεχόμενο των όντων που αποτελούν εκάστοτε το αντικείμενο του καλαισθητικού λογισμού (σώματα, ψυχές, επιστήμες κ.τ.λ. σύμφωνα με την κλίμακα του *Συμμοσίου*) έως ότου αρθούμε σε μυστική ταύτιση με το πρώτο και άυλο κάλλος το οποίο τυχαίνει να είναι πάλι το απόλυτο Εν. Ανακαλύπτουμε έτσι ότι το καλαισθητικό και το ηθικό βίωμα είναι ένα και το αυτό, δηλαδή νοητική ανάβαση καθαρή από την φυσικότητα¹⁴. Η ύλη τελικά αναδεικνύεται στο κοσμολογικό εκείνο στοιχείο που, σε μέγιστη απόσταση από την πρώτη αρχή, είναι φορέας μερισμού και ασχημοσύνης άρα πηγή κακού τόσο από την ηθική όσο και την καλλιτεχνική σκοπιά. Όσο κι αν η ύλη «αυτή καθαυτή», λέει ο Πλωτίνος, δεν είναι το κακό, εν τούτοις η συγγένεια μαζί της είναι¹⁵. Η ψυχή αποδρά από τον τόπο αυτό διά μιας ενοποιητικής εντός της δυνάμεως που ενεργεί επί των υλικών της ζωής της και τα φέρνει σε κόσμο, την ίδια στιγμή που οφείλει να παραμείνει παντελώς αμόλυπη από εκείνα. Θεωμένη απλώς την ιδέα αυτή της ερότητας που λανθάνει εντός της αναχωρεί (αυτοσκοπούμενη) προς το υπέρτατο βίωμα που είναι η μείξι με το Εν και η συνακόλουθη αποβολή της σημειακής της ταυτότητας.

Παρά την αριστοτελίζουσα δολιχοδρομία ο πλωτίνιος λογισμός δεν παράγει τα πολλά μέσα από μία αναγκαία αυτοκένωση του Απολύτου. Η κορυφαία ένταση του νου που τελειώνει την φιλοσοφία δεν τελείται στην περιοχή της συνειδητότητας. Ο πλατωνικός λοιπόν χωρισμός δεν έχει καν νόημα να λέγεται τέτοιος, αφού εκείνο από το οποίο μας χωρίζει έχει εντελώς απαξιωθεί. Ο Πλωτίνος εξακολουθεί να πολεμάει τις ελικρινείς θρησκείες της εποχής του¹⁶, όπως και στην συνέχεια ο Πορφύριος τα δόγματα των χριστιανών. Αλλά πώς; Δείχνοντας ότι υπό το ρητορικό κάλυμμα της διαλεκτικής η φιλοσοφία η ίδια μεταλλάσσεται σε τρόπο θρησκείας.

Η θρησκευτικότητα αυτή είναι η αυτογνωσία ενός κόσμου που βιώνει τον θρυμματισμό του. Για ένα τέτοιο κόσμο (που θυμίζει περιέργως τον δικό μας) η ενότητα είναι από την μια το ύψιστο αίτημα, πραγματώνεται όμως – όπως το είχε διακηρύξει ενωρίτερα ο Παύλος – με τρόπο αποκλειστικά πνευματικό. Η κοινωνική πραγματικότητα μένει συνεπώς έρμαιο μιας πολιτικής που δεν είναι παρά διοικητικός καταναγκασμός. Συνιστά άραγε η μετεξέλιξη αυτή της ελληνιστικής σκέψης και μίαν έκπτωση ευτελιστική (Schwaermerei την αποκαλεί ο Χέγκελ) σε σύγκριση προς την ρωμαλέα αυτοπεποίθηση του κλασικού λόγου, αφού ο στοχασμός φαίνεται να παραιτείται

τώρα από οντολογικά μελήματα που παλιότερα κρατούσε αυτοδικαίως; Πιστεύω ότι ο Π. Καλλιγιάς θα έχει εν κινή πολύτιμες σκέψεις να συνεισφέρει και πάλι σ' αυτούτο το κείμενο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πορφύριος, *Περί Πλωτίνου βίου*, κεφ. 17.
2. *Ό.π.*, κεφ. 3.
3. *Ό.π.*, κεφ. 8.
4. *Ό.π.*, κεφ. 23.
5. *Ό.π.*, κεφ. 11.
6. Πλωτίνος, *Εννεάς πρώτη*, Ι 9.
7. Πορφύριος, *Περί Πλωτίνου βίου*, κεφ. 12.
8. G.W.F. Hegel, *Vorlesungen ueber die Geschichte der Philosophie*, Frankfurt: Suhrkamp, 1971, II, 438.
9. Πλωτίνος, *Εννεάς πρώτη*, Ι 1, κεφ. 10.
10. *Ό.π.*, Ι 2, κεφ. 3.
11. *Ό.π.*, Ι 4, κεφ. 14.
12. *Ό.π.*, Ι 3.
13. *Ό.π.*, Ι 6.
14. Το σημείο αυτό υπογραμμίζεται ρητά από τον Π. Καλλιγιά στην εισαγωγή του στην πραγματεία αυτή. Βλ. Πλωτίνου, *Εννεάς πρώτη*, σσ. 257-259.
15. Πλωτίνος, *Εννεάς πρώτη*, Ι 8, κεφ. 8.
16. Πορφύριος, *Περί Πλωτίνου βίου*, κεφ. 16.

ΝΟΡΜΠΕΡΤΟ ΜΠΟΜΠΙΟ,

ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΚΑΙ ΔΕΞΙΑ.

Προλεγόμενα Κ. Τσουκαλάς,

μετάφραση: Ελεονώρα Ανδρεδάκη,

εκδ. Πόλις, Αθήνα 1995.

Γιάννης Βούλγαρης

Και όμως διαφέρουν. Ένα χρόνο μετά την πρώτη έκδοση ο ίδιος ο Νορμπέρτο Μπόμπιο δηλώνει ξαφνιασμένος «από την επιτυχία που είχε αυτό το βιβλιαράκι» (σ.47). Πρέπει να θεωρήσουμε τη διαπίστωση ειλικρινή και όχι συνήθη συγγραφικό ακκισμό: το ενδιαφέρον αυτού του μικρού πονήματος έγκειται πριν απ' όλα στις αιτίες της ευρείας ανταπόκρισης που βρήκε, αρχικά στην Ιταλία και τώρα, απ' ό,τι φαίνεται, στην Ελλάδα. Στην Ιταλία η επιτυχία εξαρτήθηκε κατά πολύ από τη συγκυρία. Το βιβλίο εμφανίστηκε λίγους μήνες πριν τις εκλογές του Μαρτίου 1994, τις πρώτες όπου συγκρούστηκαν μετωπικά οι δύο παρατάξεις οι οποίες σχηματίστηκαν μετά την κατάρρευση του παλιού κομματικού συστήματος. Σ' αυτές τις συνθήκες ένας διανοούμενος με το πνευματικό-ηθικό κύρος του Μπόμπιο έρχεται να καταδικάσει όσους υποστηρίζουν ότι η αντιπαράθεση αυτή είναι πλέον πλαστή ή επιφανειακή και να διαβεβαιώσει ότι η διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς είναι πραγματική και συνδέεται με αξίες. Από διαφορετικές μεριές θεωρήθηκε «εκλογικό μανιφέστο» (σ.62). Προφανώς όμως το βιβλίο ή καλύτερα το θέμα, αγγίζει βαθύτερες σημερινές ανάγκες και ευαισθησίες των αριστερών ιδιαίτερα στις χώρες με ισχυρή κομμουνιστική παράδοση, ενεργώντας καθησυχαστικά. Όπως σωστά επισημαίνει ο Κ. Τσουκαλάς, απευθύνεται σε όσους είναι αριστεροί την ώρα που η Αριστερά ψάχνει τον εαυτό της· σε όσους ξέρουν γιατί προσωπικά είναι αριστεροί την ώρα που η Αριστερά αναζητά σε τι διαφέρει από τους άλλους· σε όσους πιστεύουν ότι οι αξίες που ιστορικά τους εμπνέυσαν και συνεχίζουν να τους εμπνέουν ως αριστερούς διατηρούν την ευγένειά τους σε πείσμα των δυσφημιστικών πραγματώσεών τους.

Αν το timing εξηγεί την απήχηση, το περιεχόμενο του μικρού αυτού βιβλίου υπερβαίνει την πιο πάνω λειτουργικότητα. Ας δούμε πριν περί τίνος πρόκειται. Στόχος του Μπόμπιο είναι να υποστηρίξει ότι η διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς εξακολουθεί να αντιπροσωπεύει δύο εναλλακτικές ηθικές -πολιτικές επιλογές, σε πείσμα όσων αντιτείνουν (α) ότι η κρίση των ιδεολογιών και η πολυπλοκότητα των προβλημάτων έχουν καταστήσει περιττούς παρόμοιους διχασμούς, (β) ότι υπάρχει μια σύγκλιση στο κέντρο είτε αυτό νοείται ως αποφυγή δραστηκών λύσεων, είτε ως ρεαλιστική υπέρβαση των παραδοσιακών πολώσεων, (γ) ότι τα ποιοτικά νέα προβλήματα που έχουν προκύψει μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο από νέα κοινωνικά κινήματα π.χ. Πράσινοι, (δ) ότι η ήττα ενός εκ των δύο πόλων -προφανώς της Αριστεράς- έχει καταστήσει άχρηστη όλη τη διάκριση, (ε) ότι υπάρχει σύμπτωση πολιτικών άρα υπέρβαση της αντίθεσης μέσω της ταύτισης των δύο πόλων. Πέρα από επιμέρους επιχειρήματα, ο Μπόμπιο αρνείται τις προηγούμενες απόψεις επικαλούμενος αρχικά δύο πραγματολογικά στοιχεία. Το

πρώτο είναι η απλή παρατήρηση ότι σχεδόν όλοι εξακολουθούν να καταφεύγουν στη δυάδα Αριστερά-Δεξιά προκειμένου να ορίσουν τον πολιτικό-κομματικό ανταγωνισμό. Το δεύτερο είναι η εξαρχής και κατεξοχήν διχοτομική δομή του πολιτικού φαινομένου. Το περιεχόμενο μπορεί να αλλάζει, αλλά ο διχασμός κατά τον Μπόμπιο είναι σταθερό στοιχείο της σύγχρονης πολιτικής και βασίζεται στην αντιπαράθεση πλειοψηφίας-μειοψηφίας. Αν η συζήτηση έμενε εδώ, τότε οι υπερασπιστές της διάκρισης θα είχαν κερδίσει δύο ονόματα, δύο πολιτικούς τόπους χωρίς ουσία. Αριστερά και Δεξιά θα ήταν δύο άδεια κουτιά όπως είχε πει ο Σαρτρ (σ.75) τα οποία κατά καιρούς γεμίζουν με διαφορετικό περιεχόμενο. Ο Μπόμπιο όμως προχωρά σε μια θεωρητική διαπραγμάτευση, επιδιώκοντας να βρει τα κατάλληλα κριτήρια που θα γεμίσουν τα κουτιά, που θα θεμελιώσουν θεωρητικά και ουσιαστικά τη διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς επιβεβαιώνοντας την επικαιρότητά της.

Επιλέγει μια *ενοσιολογική αναλυτική προσέγγιση* (την οποία αντιδιαστέλλει στην ιστορική) πιστεύοντας, ότι έτσι μπορεί να φτάσει στον εντοπισμό μιας γενικής ιδιότητας που έχει χαρακτηρίσει την Αριστερά ανεξάρτητα από τις ιστορικές της εκδηλώσεις. Πιστεύει επιπλέον, ότι με αυτή την προσέγγιση καταλήγει σε κριτήρια διάκρισης αντικειμενικά-περιγραφικά, τα οποία δεν περιέχουν αξιολογικές κρίσεις κι επομένως μπορούν να είναι γενικώς αποδεκτά. Ο ίδιος δηλώνει την τοποθέτησή του στην Αριστερά και το προσωπικό του βίωμα που τον οδήγησε σ' αυτήν, φροντίζοντας όμως να τον ξεχωρίσει από την ανάλυση: «*Αν και από συναισθηματική άποψη θεωρώ τον εαυτό μου άνθρωπο της Αριστεράς ... η ανάλυση που πραγματοποιήσα αννοεί τελείως τις οποιοσδήποτε αξιολογικές κρίσεις*» (σ. 62).

Μέσα απ' αυτό το πρίσμα, ο Μπόμπιο εξετάζει εν συντομία ορισμένα κλασικά κριτήρια τα οποία έχουν επαναπροταθεί τελευταία προκειμένου να προσδιορίσουν τη διάκριση Δεξιάς-Αριστεράς: ιερό-κοσμικό, παράδοση-χειραφέτηση, ιεραρχία-ισότητα. Διαπιστώνει είτε την ακαταλληλότητά τους, είτε την ανεπάρκειά τους, για να καταλήξει ότι το περισσότερο κριτήριο είναι το δίπολο ισότητα-αίσθηση. Η Αριστερά διαμορφώθηκε και έδρασε ιστορικά εμπνεόμενη από το ιδεώδες της ισότητας. Η Δεξιά από το αντίθετό του. Και πάλι ο Μπόμπιο υποστηρίζει ότι αυτή είναι μια αξιολογικά ουδέτερη ανάλυση - τον ενδιαφέρει αν το κριτήριο αποδίδει την πραγματικότητα, όχι αν η ισότητα είναι ηθικά προτιμότερη από την ανισότητα. Προτείνει μάλιστα, ένα αντικειμενικό υπόβαθρο της διάκρισης που νομιμοποιεί και τις δύο στάσεις: «*Οι άνθρωποι είναι μεταξύ τους τόσο ίσοι όσο και άνισοι*» (σ. 170). Η έμφαση σε ένα από τα δύο σκέλη διακρίνει τον οπαδό της ισότητας από τον

οπαδό της ανισότητας. Οι πρώτοι, «μολονό-
τι δεν αγνοούν ότι οι άνθρωποι είναι τόσο
ίσοι όσο και άνισοι, εκτιμούν περισσότερο
και θεωρούν σημαντικότερο για μια καλή συ-
νύπαρξη αυτό που ενώνει τους ανθρώ-
πους». Οι δεύτεροι «εκκινώντας από την ίδια
αντικειμενική κρίση, εκτιμούν και θεωρούν
πιο σημαντική, προκειμένου να επιτύχουν
μια καλή συνύπαρξη, τη διαφορά ορισμένων
ανθρώπων από άλλους» (ό.π.). Στη βάση αυ-
τή ο Μπόμπιο υποστηρίζει ότι η Αριστερά
διακρίνεται από τη Δεξιά όχι μόνο στο επί-
πεδο της νοοτροπίας και της προδιάθεσης
αλλά και της πρακτικής, καθόσον ευνόησε
και ευνοεί «όσες πολιτικές πράξεις έχουν
στόχο να καταστήσουν πιο ίσους τους άνι-
σους» (σ.178).

Είναι γνωστό πως η φιλελεύθερη σκέψη
προτείνει κατά κανόνα ένα άλλο δίπολο ως
αξιακή βάση της διάκρισης Δεξιάς-Αριστε-
ράς: ελευθερία-ισότητα. Ή τα παρεμφερή,
αρνητική ελευθερία-θετική ελευθερία, «ε-
λευθερία από» -«ελευθερία να» Δηλαδή, τη
διάκριση μεταξύ της φιλελεύθερης από-
ψης για την ελευθερία ως προστασίας του
ιδιωτικού χώρου από τις παρεμβάσεις άλ-
λων (πριν από την εξουσία) και την
ελευθερία ως δικαιώματος συμμετοχής ή
δυνατότητας για δράση. Ο Μπόμπιο αρνεί-
ται ότι αυτές οι αντιθέσεις μπορούν να χρη-
σιμεύσουν ως διάκριση των δύο πολιτικών
πόλων και ότι η Αριστερά εν γένει προέκρι-
νε την ισότητα έναντι της ελευθερίας. Ως
δικαιολόγηση προτείνει μια πρόσθετη διά-
κριση των πολιτικών δυνάμεων, αυτή των
μετριοπαθών έναντι των ακραίων. Η αντίθε-
ση ελευθερία-ισότητα και η στάση απέναν-
τί της χρησιμεύει όχι για να διακρίνει τη
Δεξιά από την Αριστερά, αλλά τους μετριο-
παθείς από τους ακραίους οι οποίοι κατά
καιρούς έδωσαν ζωή σε αυταρχικά κινήμα-
τα. Με αυτόν τον τρόπο ο Μπόμπιο διακρί-
νει τέσσερις θέσεις στον πολιτικό άξονα οι
οποίες συμπίπτουν με τις ανάλογες ιστορι-
κές ιδεολογίες: Άκρα Αριστερά /κομμουνι-
σμός /ισότητα χωρίς ελευθερία - Μετριο-
παθής Αριστερά /σοσιαλισμός /ισότητα με
ελευθερία - Μετριοπαθής Δεξιά /φιλελευ-
θερισμός / ελευθερία με ανισότητα - Άκρα
Δεξιά /ανισότητα χωρίς ελευθερία. Με το
τέλος του κομμουνισμού το ιδεολογικό φά-
σμα απλοποιήθηκε καθώς εξέλιπαν τα
άκρα. Για τον Μπόμπιο όμως, η διαλεκτική
Δεξιάς-Αριστεράς παραμένει - στη μετριο-
παθή τους βέβαια εκδοχή, την οποία άλλω-
στε ο συγγραφέας προέκρινε σε όλη τη μα-
κρά πνευματική και πολιτική πορεία του.
Επανερχόμαστε λοιπόν στο αρχικό ερώτη-
μα. Σε τι και πόσο βοηθάει η συγκεκριμένη
προσέγγιση του μείζονος αυτού προβλή-
ματος; Στον Μπόμπιο πρέπει ασφαλώς να
αναγνωριστεί η μαχητική και ηθικά φορτι-
σμένη επαναβεβαίωση της διάκρισης σε
μια περίοδο που ο «μιντιακός συρμός»
προσπαθεί όχι να την αμφισβητήσει πολιτι-
κά, αλλά να τη σκεπάσει με τον κουρνιαχτό
του κυνικού μηδενισμού. Δεν υπάρχει επί-

σης αμφιβολία πως το ιδεώδες της ισότη-
τας αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο της αρι-
στερής ταυτότητας. Η απλή όμως εμμονή
στη διάκριση δεν είναι αρκετή αν θέλουμε
να πάμε πέρα από τη γενική πρόβλεψη ότι
η πολιτική αντιπαράθεση θα συνεχίσει να
συμπυκνώνεται σε δύο πολιτικούς-ιδεολο-
γικούς πόλους (με οποιαδήποτε κομματική
μορφή παίρνουν σε κάθε χώρα). Γιατί σ' αυ-
τή την περίπτωση έχουμε δύο άδεια κου-
τιά. Ή δύο σχεδόν άδεια κουτιά καθώς στο
καθένα δεν αποτίθεται κατί περισσότερο
από μια πολύ αφηρημένη προδιάθεση στην
ισότητα ή στην ανισότητα. Τα ερωτήματα
καθώς και τα διλήμματα είναι όμως πιο συ-
γκεκριμένα. Τι καλούνται να αλλάξουν και
πώς στη νέα ιστορική φάση που άνοιξαν οι
κοινωνικοί μετασχηματισμοί του καπιταλι-
στικού συστήματος και το τέλος του διπο-
λισμού εκείνα τα κινήματα, οι ιδεολογίες,
τα προγράμματα που αναγνωρίστηκαν για
περισσότερο από εκατό χρόνια στους τί-
λους Αριστερά και Δεξιά. Οι δύο πολιτικές
οικογένειες (και εν προκειμένω η Αριστε-
ρά) φτάνουν στην κρίσιμη αυτή καμπή με
φορτίο πολύ βαρύτερο από μια γενικού χα-
ρακτήρα αξιακή προδιάθεση - για καλό
τους και για κακό τους. Μια ανάλυση που
απλοποιεί πολύ την ιστορική ταυτότητα και
συνθετότητα της Αριστεράς και της Δεξιάς
χάνει μεγάλο μέρος της χρησιμότητάς της
ως εργαλείο είτε ιστορικής αποτίμησης είτε
μελλοντικής αυτομεταρρύθμισης.
Πράγματι, κοιτάζοντας στο παρελθόν, ούτε
η μετριοπαθής Δεξιά, ούτε η ακραία (κομ-
μουνιστική) Αριστερά μπορούν να χωρέσουν
εύκολα σε τέτοια μονοδιάστατα κριτήρια.
Όπως το ίδιο δεν χωρούν η Αριστερά κι Δε-
ξιά στο σχήμα «αρνητική και θετική ελευθε-
ρία» που προτείνει η φιλελεύθερη σκέψη.
Έτσι, όσο κι αν ο Μπόμπιο επιμένει ότι η ανά-
λυσή του δεν είναι αξιολογική, ότι δεν αξιο-
λογεί την ισότητα ή την ανισότητα, μπορού-
με να αμφιβάλλουμε κατά πόσο το αξιακό σύ-
μπλεγμα της Δεξιάς ορίζει μια μονοσήμαντα
στη βάση της ανισότητας - αν εξαιρέσουμε
ίσως μια νιτσεικού τύπου ακραία πτέρυγα. Κι
αυτό παρά το ότι πράγματι η Αριστερά απο-
τέλεσε την προωθητική δύναμη της ισότη-
τας στη νεώτερη ιστορία και η Δεξιά κατά
κανόνα αντιτάχθηκε σ' αυτήν. Οι ιδεολογικές-
πολιτικές διαμεσολαβήσεις ήταν περισσό-
τερο σύνθετες συνδυάζοντας την εμπιστοσύ-
νη στην παράδοση, στην ασφάλεια και στην
τάξη, την κοινωνική και ταξική ιεραρχία, την
επιμονή στα όρια του ορθολογισμού, κ.ά.
Ανάλογες σκέψεις μπορούν να γίνουν για
την κομμουνιστική Αριστερά. Μπορεί αλή-
θεια να χωρέσει όλη η εμπειρία αυτού του κι-
νήματος στην «ισότητα χωρίς ελευθερία»;
Δίκαιη είναι η ένσταση του Β.Φόα, ιστορικού
στελέχους της κομμουνιστικής Αριστεράς,
συνδικαλιστή και παρτιζάνου (σ.59-63). Μπο-
ρεί κανείς να αποκόψει από την έννοια της
ελευθερίας ένα κίνημα που έχει πρωταγωνι-
στήσει σε μια μεγάλη ιδεολογική αντιπαρά-
θεση όπως εκείνη του αντιφασισμού, ή να τη

θεωρήσει δευτερογενή εκδήλωση της επι-
δίωξης για ισότητα; Μπορεί η πολυδιάστατη
ιστορική παρουσία του κομμουνισμού να
ταυτιστεί με την εμπειρία του «υπερκτού σο-
σιαλισμού»; Μπορεί αυτός ο τελευταίος να
θεωρηθεί αποτέλεσμα της επιδίωξης για
ισότητα ή τα γενεσιουργά αίτιά του είναι άλ-
λης τάξης;

Θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει ότι η
ανάλυση του Μπόμπιο δεν αμφισβητεί την
πολυπλοκότητα των ιστορικών κινήματων,
αλλά απομονώνει είτε μία διάσταση, είτε
τον πυρήνα. Η ένσταση όμως δεν πείθει,
γιατί το πρόβλημα της ανάλυσης είναι κατά
βάση μεθοδολογικό. Η προσέγγιση του
Μπόμπιο στηρίζεται στην παραδοχή ότι τα
πολιτικά-ιστορικά υποκείμενα τύπου Αρι-
στερά ή Δεξιά, μπορούν να προσδιορι-
στούν με αυτάρκεια στο αξιακό επίπεδο και
τούτο γιατί αξίες όπως ελευθερία, ισότητα,
δικαιοσύνη μπορούν να διαχωριστούν στο
μέτρο που είναι αλληλοαποκλειόμενες ή σε
κάθε περίπτωση σαφώς διακρινόμενες'.
Παρότι ο συγγραφέας απορρίπτει την αντί-
θεση ελευθερίας-ισότητας ως κριτήριο
διάκρισης των δύο πολιτικών οικογενειών
επιλέγοντας ένα «μονοαξιακό» κριτήριο
(ισότητα-ανισότητα), ουσιαστικά ακολου-
θεί την ίδια μεθοδολογία, τις ίδιες παραδο-
χές. Αναταξινομεί τα δίπολα μέσα στο ίδιο
θεωρητικό πλαίσιο. Ξέρουμε ότι ήδη στο
επίπεδο της πολιτικής φιλοσοφίας η άπο-
ψη αυτή είναι εξαιρετικά συζητήσιμη. Πει-
στικά έχει αντιπαρατεθεί μια άλλη σύλλη-
ψη του προβλήματος η οποία αναδεικνύει
τη συμβατότητα των αξιών, την εσωτερική
πολυπλοκότητά τους, την αλληλοσύνδεση
και αλληλοενίσχυσή τους, τη σύμπλεξη
τους σ' ένα ηθικό-ιδεολογικό μέγμα². Οι
εννοιολογικές αναλυτικές προσεγγίσεις
όπως αυτή του Μπόμπιο, μπορούν να προ-
σφέρουν λεπτές αποχρώσεις, βαθιές διε-
ρευνήσεις των όψεων κάθε αξίας, ή ακόμα
σημαντικότερο των επιπλοκών της, αλλά
δεν αποδίδει την εσωτερική τους επικοινων-
νία και πολυπλοκότητα.

Η εγγενής απλοποίηση που επιφέρει η μέ-
θοδος γίνεται δυό φορές προβληματική
όταν αναφέρεται σε πολιτικά κινήματα τα
οποία πέρα από αξίες, εξέφρασαν κοινωνι-
κές τάξεις, πολιτικά προγράμματα, κυβέρ-
νησαν χώρες. Σ' αυτό το σημείο, τα προλε-
γόμενα του Κ.Τσουκαλά διαφοροποιούνται
από την προσέγγιση του Μπόμπιο στο μέ-
τρο που ιστορικοποιούν την σχέση της Αρι-
στεράς με την ισότητα. Εστιάζονται στη
σημασία που απέκτησε στον αριστερό λό-
γο η έννοια της ανάπτυξης και της μεγιστο-
ποίησης ως μέσο πραγμάτωσης του αιτή-
ματος της ισότητας, επιδιώκοντας να κατα-
δείξουν τις αρνητικές (θανάσιμες, κατά τον
συγγραφέα) επιπτώσεις. Γι' αυτό το λόγο,
τα προλεγόμενα αποτελούν στην ουσία αυ-
τοτελές άρθρο και ως τέτοιο πρέπει, πι-
στεύω, να διαβαστεί.

Σε κάθε περίπτωση, τα μεθοδολογικά προ-
βλήματα που επισημάναμε γίνονται πιο κα-

θαρά αν θελήσουμε να χρησιμοποιήσουμε την ανάλυση του Μπόμπιο όχι ως κριτήριο ιστορικής αποτίμησης, αλλά μελλοντικής ανασυγκρότησης της Αριστεράς. Σ'αυτή την περίπτωση, λίγη βοήθεια θα έχουμε. Όπως ο ίδιος ο συγγραφέας σημειώνει, «ο μεγάλος πρωταγωνιστής της ιστορικής Αριστεράς επί έναν ολόκληρο αιώνα» υπήρξε το εργατικό κίνημα, «χαρακτηριστικό γνώρισμα του οποίου ήταν η αντικαπιταλιστική πάλη» (σ.117). Σ'αυτή τη βάση και με τον ίδιο πρωταγωνιστή αναπτύχθηκαν όλες οι κουλτούρες και όλες οι τάσεις της Αριστεράς – ακραίες ή μετριοπαθείς, κομμουνιστικές ή σοσιαλδημοκρατικές. Γι'αυτό άλλωστε η σημερινή κρίση της Αριστεράς δεν συνάγεται από κάποια εν γένει υποχώρηση του δυναμικού της ισότητας, αλλά συναρτάται πρωτίτως με τους νέους δομικούς μετασχηματισμούς του καπιταλισμού. Είναι κρίση πολυεπίπεδη και αφορά στις κοινωνικές δυνάμεις που η Αριστερά καλείται να εκπράξει, στα θεωρητικά εργαλεία που διαθέτει για να αναλύσει τη σύγχρονη πραγματικότητα, την πολιτική-θεσμική αντίληψη με την οποία καλείται να απαντήσει στο φαινόμενο της διεθνοποίησης. Ίσως το πλέον σταθερό και ανέπαφο χαρακτηριστικό της να είναι η ηθική κληρονομιά της, και μέσα σ'αυτήν, το ιδεώδες της ισότητας, οι αγώνες για το δίκιο των κολασμένων αυτής της γης. Αν όμως η ανασυγκρότηση της Αριστεράς αγκαλιάζει όλες τις προαναφερθείσες όψεις, εξίσου πολυεπίπεδη οφείλει να είναι η ανάλυση της σημερινής της κατάστασης, της σημερινής της ταυτότητας, της μελλοντικής της πορείας. Γεγονός που απαιτεί, μεταξύ άλλων, μian ασφαλέστερη και λεπτομερέστερη ιστορική πλαισίωση ακόμα κι αν προτίθεται να κινηθεί σχεδόν αποκλειστικά στο αξιακό επίπεδο. Μόνο με αυτή την προσέγγιση η θεωρία μπορεί να καταδείξει τους όρους υπό τους οποίους η Αριστερά προσπαθεί να ξαναεπεξεργαστεί τη φυσιογνωμία της, το πολιτικό της σχέδιο, τις κοινωνικές αναφορές της. Μόνο με αυτό τον τρόπο ο θεωρητικός στοχασμός μπορεί να συμβάλει στην ανασυγκρότηση της Αριστεράς και να προβάλει πειστικά την εναλλακτικότητά της ως προς τη Δεξιά.

Σημειώσεις

1. Η παράδοση αυτής της ανάλυσης ανατρέχει στον Τοκβίλ, ενώ στη μεταπολεμική πολιτική φιλοσοφία για την κλασική φιλελεύθερη διατύπωση η υποχρεωτική παραπομπή είναι στον I.Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1969 και η νεοφιλελεύθερη στον A.F.Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, Routledge & Kegan, Λονδίνο 1982.

2. Στη σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία η θέση αυτή που κρατάει από τον Διαφωτισμό διατρέχει το έργο του J.Habermas και αναλύεται μεταξύ άλλων από τον S.Lukes, «*Equality and Liberty: Must they Conflict?*» στο D.Held (ed.), *Political Theory Today*, Polity Press, Κέιμπριτζ 1991.

Η ΥΠΕΝΘΥΜΙΣΗ

ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Π. Κρούγκμαν,

Η εποχή των Μειωμένων Προσδοκιών,

Πρόλογος Κ. Βεργόπουλου,

μετάφραση Α. Παπαγιαννίδη,

εκδ. ΠΟΛΙΣ, 1995

Β. Πεσμαζόγλου

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ. Έτσι τελειώνει το Επίμετρο του Α. Παπαγιαννίδη στο υπό παρουσίαση βιβλίο. Ένα επίμετρο στο ύψος των περιστάσεων' όπως και η μετάφραση, οι πρόλογοι, οι εύστοχες και χρήσιμες σημειώσεις.

Εν αρχή ήν ο λόγος. Έτσι είχα αρχικά σκεφτεί να αρχίσω την παρουσίαση του βιβλίου. Ο λόγος με την έννοια της λογικής, της σκέψης, αλλά και της ίδιας της έκφρασης – σάμπως δεν συμβαδίζουν; Πράγματι, πέρα από την ενημέρωση και την ανάλυση των δεδομένων της σύγχρονης αμερικάνικης οικονομίας, το βιβλίο αυτό του Π.Κ. προσφέρει στον αναγνώστη έναν τρόπο σκέψης: διεισδυτικό και βρατό, μακριά από σχήματα και μύθους, απλό αλλά και ασφαλώς όχι απλοϊκό. Είθε να διαβαστεί ευρύτατα εν Ελλάδι, σε κύκλους δημοσιογραφικούς, πολιτικούς και, τελευταίο αλλ' ουχ ήττον, πανεπιστημιακούς: φοιτητών τε και διδασκόντων.

Τα γενικά θέματα που θίγονται είναι πολλά. Κατ' αρχήν το καθοριστικό πρόβλημα της παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας της οικονομίας των ΗΠΑ, που υποβόσκει πίσω από τη στασιμότητα στο βιοτικό επίπεδο του «μέσου» Αμερικανού, πίσω από τα ελλείμματα στον προϋπολογισμό και στο εμπορικό ισοζύγιο: η τραγικά αυξανόμενη, στη δεκαετία του 1980, ανισότητα στην κατανομή των εισοδημάτων: οι πλούσιοι έγιναν πάρα πολύ πλουσιότεροι, οι φτωχοί εμφανώς φτωχότεροι (και όχι μόνον σχετικά), η δε μεσαία τάξη καθηλώθηκε κάπου στη μέση («ανάμεσα στη στρατόσφαιρα και την άβυσσο») νοιώθοντας με το «συντηρητικό» και αντισοιχει χοντρικά σε αυτό που στην Ευρώπη θα λέγαμε «κεντρώος» ή και «σοσιαλδημοκράτης»).

Ως προς την ανεργία και απασχόληση, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση της εντυπωσιακής, σε σύγκριση με την Ιαπωνία και την Ευρώπη, δημιουργίας θέσεων εργασίας στις ΗΠΑ την περίοδο 1970-1990. Εξετάζοντας τις ανάμεικτες, όπως τις χαρακτηρίζει, επιδόσεις της αμερικάνικης οικονομίας ως προς το εμπορικό έλλειμμα και τον πληθωρισμό, ο Π.Κ. καταγράφει, χαρτογραφεί τρόπον τινά, τις διάφορες αντιλήψεις, υιοθετώντας την προσφιλή του ρεαλιστική οπτική. Το εμπορικό έλλειμμα και το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών των ΗΠΑ, που από το 1982 μέχρι το 1987 αυξήθηκαν δραματικά και παραμένουν έκτοτε υψηλά παρά την υποτίμηση του δολαρίου, αποτελούν πράγματι κάποιο πρόβλημα: οδήγησαν στη σταθερή εκποίηση σε ξένους μετοχών, ομολογιών, ακινήτων και τέλος, ολόκληρων επιχειρήσεων.

Από καθαρός επενδυτής/πιστωτής ανά τον κόσμο (ας θυμηθούμε την πάλα ποτέ «αμερικάνικη πρόκληση» και το φόβητρο των αμερικάνικων πολυεθνικών), οι ΗΠΑ έχουν γίνει ο μεγαλύτερος οφειλέτης· και ως συνακόλουθο, στο μέλλον ένα ποσοστό του ΑΕΠ αναγκαστικά θα διοχετεύεται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στους ξένους ως αποπληρωμή· ο Π.Κ. αποδίδει το εμπορικό έλλειμμα κυρίως στο δημοσιονομικό έλλειμμα (που πολιτικά δύσκολα εξαλείφεται) και επιχειρηματολογεί πειστικά υπέρ μιας ελεγχόμενης υποτίμησης αλλά κατά της σειρήνας του προστατευτισμού (που διάφοροι υποψήφιοι πρόεδροι λαϊκιστικά-εθνικιστικά προσβέουσαν (λ.χ. Μπιουκάναν)· αλλά το πιθανότερο είναι ότι οι ΗΠΑ έχουν ήδη συμφιλιωθεί με το έλλειμά τους, που πόρρω απέχει από το να αποτελέσει καταστροφή.

Ο πληθωρισμός των ΗΠΑ, με τη σειρά του, εκτοξεύθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970, αλλά δέκα χρόνια αργότερα είχε μειωθεί εντυπωσιακά με κόστος μια εντονώτατη ύφεση που το σύστημα δείχθηκε πρόθυμο να υποστεί. Ο Π.Κ. υιοθετεί τη θεωρία ενός «μη πληθωριστικού επιπέδου ανεργίας» γύρω στο 5% (με βάση τα δεδομένα της αμερικάνικης οικονομίας των οποίων σέβεται την ιστορικότητα): οποιαδήποτε προσπάθεια υπέρβασης/παραβίασης του ορίου αυτού και εκμηδένιση της ανεργίας οδηγεί σε πληθωρισμό. Εξηγεί γλαφυρά και πειστικά το κόστος του πληθωρισμού (στρέβλωση/χειροτέρευση των επιχειρηματικών αποφάσεων, μείωση της οικονομικής αποτελεσματικότητας, αποθάρρυνση των επενδύσεων) αλλά και του αντιπληθωρισμού: υπολογίζει ότι, τη δεκαετία του 1980, οι ΗΠΑ συνολικά θυσίασαν το 20% του ετήσιου ΑΕΠ τους στον βωμό της αντιπληθωριστικής εκστρατείας.

Από τα πάμπολλα άλλα ζητήματα πολιτικής που θίγονται στο βιβλίο (όπως δημοσιονομικό έλλειμμα, δολάριο, ρόλος Κεντρικής Τράπεζας, παγκόσμια χρηματοπιστωτική σκηνή) απομονώνω, χάριν συνομίας, τα εξής τέσσερα ως εξόχως ενδιαφέροντα και διαφωτιστικά:

(Α) *Το σύστημα υγείας*. Η δαπάνη (δημόσια και ιδιωτική) για την περίθαλψη από το 7% του ΑΕΠ το 1970, έφθασε το 1993 το 13%. Πέραν των δημογραφικών αιτιών (πληθυσμιακή γήρανση), το πρόβλημα αποδίδεται σε μια μοναδική αλληλεπίδραση θεσμών, κοινωνικής ψυχολογίας και τεχνολογίας. Δεδομένου αφ' ενός ότι πρόκειται στην κυριολεξία για ζητήματα ζωής ή θανάτου και, αφ'ετέρου, ότι κάποιος τρίτος (ο ασφαλιστικός οργανισμός) πληρώνει τον λογαριασμό, η θεραπεία πιέζεται πάντοτε «μέχρι το τέλος της καμπύλης», όπου πλέον κάθε πρόσθετη δαπάνη δεν προσφέρει κανένα απολύτως όφελος. Με δεδομένες τις υπερσύγχρονες, προωθημένες αλλά και πανάκριβες ιατρικές τεχνολογίες, την ιατρική ηθική/δεοντολογία και, τέλος, την αρρακτι-

κότητα των δικηγόρων που караδοκούν να κάνουν αγωγές ιατρικής φύσης, το όλο σύστημα οδηγείται σε ανεξέλεγκτο κόστος: η μεταρρύθμισή του (θέμα με το οποίο καταπίσθηκε σε μια φάση η κυρία Κλίντον) επείγει μεν, αλλά καμμία από τις προτεινόμενες λύσεις (λ.χ. συγκεντρωτικό/κρατικό σύστημα ευρωπαϊκού ή καναδικού τύπου, κατευθυνόμενος ανταγωνισμός) δεν μοιάζει εντελώς ενδεχόμενη.

(Β) *Ο προστατευτισμός*. Δίχως ιδεοληψία και με τον ρεαλισμό που τον διακρίνει, ο Π.Κ. αναλύει το φαινόμενο αυτό όχι στενά οικονομικά αλλά και με πολιτικούς όρους: τα ωφέλη συγκεντρώνονται, συμπυκνώνονται τρόπον τινά στους λίγους παραγωγούς που απολαμβάνουν της προστασίας, ενώ αντιθέτως το κόστος διαχέεται σε πολλούς καταναλωτές οι οποίοι, και όταν ακόμα το αντιλαμβάνονται, το βρίσκουν αμελητέο (π.χ. προστασία της αγοράς ζάχαρης στις ΗΠΑ). Οι εξαγωγείς με τα δικά τους αντίστροφα συμφέροντα είναι οι βασικοί υπέρμαχοι του ελεύθερου εμπορίου που δεν αφήνουν το «λανθάνον προστατευτικό δυναμικό» των ΗΠΑ, που μόλις συγκρατείται, να εκδηλωθεί σε όλο του το μεγαλείο. Το οικονομικό κόστος της εμπορικής προστασίας (περιορισμός της αποτελεσματικότητας της παγκόσμιας οικονομίας, πολυδιάσπαση αγορών) είναι ωστόσο μικρό· και στην περίπτωση μιας στρατηγικής εμπορικής πολιτικής, που στοχεύει στη δημιουργία συγκριτικού πλεονεκτήματος σε επιλεγμένους κλάδους αιχμής που οδηγούν σε τεχνολογική διάχυση και ανάπτυξη, μπορεί να είναι και ευεργετικός. Μόνο που, πρακτικά, μια τέτοια πολιτική κινδυνεύει να ανοίξει τους πολιτικο-ιδεολογικούς ασκούς δε εθνικισμού. Το ίδιο ισχύει και για την διαπραγματευτική χρήση του προστατευτισμού ως απειλή προς τρίτες χώρες – όπως η Ιαπωνία – («Αλλάξτε πολιτική, αλλιώς θα δείτε!»): όπως επισημαίνει ο Π.Κ., μπορεί να καταλήξει σε ομηρία της εμπορικής πολιτικής των ΗΠΑ στα χέρια ομάδων ειδικών συμφερόντων.

(Γ) *Η Ιαπωνία* (στην οποία αφιερώνεται ένα κεφάλαιο) πράγματι, δεν ευθυγραμμίζεται στην πράξη με τους κανόνες του παιχνιδιού, ακόμα κι αν τυπικά υιοθετεί τους διεθνείς κανόνες (της GATT και τώρα του ΠΟΕ). Όπως όμως εξηγεί ο Π.Κ., η αδυναμία διείσδυσης ξένων προϊόντων στην ιαπωνική αγορά οφείλεται στους στενότερους και αδιάρρηκτους δεσμούς μεταξύ των κυκλωμάτων παραγωγής και εμπορίας, που δίνουν την εικόνα μιας ακέφαλης συνωμοσίας: γι' αυτό και είναι αμφιβολής αποτελεσματικότητας οι προτροπές και απειλές προς την κυβέρνηση του Τόκυο. Αναλύοντας εξ άλλου τις ιαπωνικές επενδύσεις στις ΗΠΑ, διασκεδάζει μεν τις περί αυτών φοβίες και κινδυνολογίες, επισημαίνει ωστόσο κάποια ιδιαίτερα στη συμπεριφορά τους: οι εισαγωγές των εταιρειών αυτών (προφανώς από την Ιαπωνία) εί-

ναι κατά πολύ υψηλότερες απ' ό,τι άλλων εταιρειών στις ΗΠΑ.

(Δ) Τέλος, ο Π.Κ. μας ξεναγεί με ενάργεια στους μαϊνάνδρους του αμερικάνικου χρηματοπιστωτικού συστήματος: από την μια το σκάνδαλο των κτηματικών τραπεζών, οι οποίες, με την εγγύηση του Δημοσίου και χάρη στην άρση των ρυθμίσεων επί Ρέγκαν, προέβησαν σε παράτολμες επενδυτικές ενέργειες των οποίων τις ζημιές εκλήθη αργότερα να καλύψει το Δημόσιο – το οποίο και πλήρωσε ακριβά την αναβλητικότητα του στην επίλυση του προβλήματος. Από την άλλη, η απότομη ανάδηση πλούτου στις χρηματοπιστωτικές αγορές μέσω μιας ριζικής μεταβολής στον έλεγχο και τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων: η απότομη αύξηση στην τιμή των μετοχών των εξαγοραζομένων εταιρειών, για άλλους μεν αντανάκλα πραγματικό κέρδος της οικονομίας (λόγω βελτιωμένης διαχείρισης), για άλλους όμως προέρχεται απλούστατα από την συνακόλουθη ανακατανομή εισοδήματος, κυρίως εις βάρος των εργαζομένων. Σ' όλην αυτήν την ιστορία «δύσκολα μπορεί κανείς να διακρίνει τη χρηματοπιστωτική μεγαλοφύα από την απλή απάτη». Τι μας επιφυλάσσει το μέλλον; Με τον ρεαλισμό και την ταπεινότητα που τον διακρίνει μπροστά στο τυχαίο, δηλαδή μπροστά στην ιστορία, ο Π.Κ. καταλήγει σε τρία δυνατά (αλλά όχι εξ ίσου πιθανά) σενάρια για την ερχόμενη δεκαετία: νέα απογείωση της αμερικάνικης οικονομίας· ανώμαλη/καταστροφική προσγείωσή της· συνέχεια της τωρινής ανεργμίστης πλεύσης (drift). Οι πιθανότητες αντιστοίχως είναι 20%, 25% και 55%.

Τελειώνω την παρουσίαση του εξαιρετικού αυτού βιβλίου, που ξεπέρασε κάθε προσδοκία μου (μειωμένη ή μη), με την εξής σκέψη που από καιρό με τριβελίζει: μία οξυδερκής οικονομική (ή μάλλον πολιτικο-οικονομική) σκέψη πού, άραγε, γεννιέται ευκολότερα: σε μια προβληματική οικονομία/κοινωνία ή σε μιαν ανθηρή και (αφελώς ή μη) αισιόδοξη;

Η ΤΟΥΡΚΙΑ ΣΗΜΕΡΑ - ΠΟΛΙΤΕΙΑ,
ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ,
ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ,

Θάνος Βερέμης (επιμ.).

Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήσης, 1995, 551 σ.

Ηρακλής Μήλλας

ΔΕΚΑΤΡΕΙΣ μελετητές συνεισέφεραν στην συγγραφή του συλλογικού αυτού τόμου το οποίο αποτελείται από δώδεκα κεφάλαια. Η πρόθεση του επιμελητού να συνεργαστεί με τους αρμοδιότερους στον κάθε επιμέρους τομέα και να παρουσιάσει την σύγχρονη Τουρκία με μια όσο το δυνατόν απροκατάληπτη προσέγγιση είναι εμφανής. Η εργασία αποτελεί μια σημαντική πηγή πληροφοριών για τους ερευνητές της γειτόνου χώρας, όπως και συμπεριέχει, στην εποχή των διεγερμένων εθνικών ευθιξιών, αμερόληπτες και ισορροπημένες κρίσεις και εκτιμήσεις.

Εδώ, δεν θα αποπειραθώ να συνοψίσω το όλο έργο αλλά ούτε και να αναφερθώ αναλυτικά σε όλα τα κεφάλαια που εμπεριέχει. Αυτό είναι ανέφικτο λόγω του πλήθους των θεμάτων. Θα αναφερθώ στην δομή του τόμου και σε ορισμένες παραλείψεις, σε αδυναμίες δηλαδή που με την αποφυγή τους η εργασία θα ήταν πληρέστερη.

Παρά τον τίτλο του βιβλίου που αναφέρεται στην «πολιτεία, κοινωνία και θρησκεία» της Τουρκίας, τελικά τα θέματα επικεντρώνονται στην εξωτερική πολιτική αυτής της χώρας. Πέντε κεφάλαια (215 σελίδες), δηλαδή το 40% το έργου είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στην εξωτερική πολιτική. Αλλά και άλλα κεφάλαια τείνουν να αναλύουν τα θέματα με γνώμονα την «Ενωμένη Ευρώπη» και την ένταξη της χώρας σ' αυτήν, η αμυντική πολιτική μελετάται (κάπου αναπόφευκτα) σε συνάρτηση με την εξωτερική πολιτική και τις γειτονικές χώρες, το θέμα του κουρδικού λαού τοποθετείται μέσα στις διεθνείς σχέσεις της περιοχής. Με την προσθήκη αυτών των κεφαλαίων (306 σελίδες, το 55% του τόμου), η «εξωτερική πολιτική» σχεδόν κυριαρχεί μέσα στο βιβλίο.

Το ενδιαφέρον του Έλληνα αναγνώστη για την εξωτερική πολιτική της Τουρκίας είναι εύλογο. Είναι επίσης αυτονόητο ότι πολλά «εσωτερικά» θέματα μιας χώρας αντανακλούνται στις γειτονικές χώρες και γίνονται αντιληπτά και εκφράζονται με την «εξωτερική» τους διάσταση. Πάντως η υπερκάλυψη ορισμένων θεμάτων (η «δυναμική» πολιτική του Τ. Οζάλ π.χ. αναφέρεται στις σελίδες 15, 107, 223, 300, 328, 354, 465) και η παράλειψη ορισμένων σημαντικών «εσωτερικών» θεμάτων της Τουρκίας όπως οι δημογραφικές τάσεις, η παιδεία, ο ρόλος της γυναίκας, οι τέχνες και οι πολιτιστικές εξελίξεις (πέρα από τις κρατικές επιδιώξεις) κ.ά. αποτελούν ένα μείον στην όλη προσπάθεια. Μια γενική ασάφεια σχετικά με τις κύριες ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις στην Τουρκία προκύπτει από τις διαφορετικές εκτιμήσεις των συμβαλλομένων. Έννοιες οι οποίες συνεχώς μεταβάλλονται στην Τουρκία μέσα στο χρόνο, αλλά και ερμηνεύονται ποικιλοτρόπως από διάφορες πολιτικές δυνάμεις, χρησιμοποιούνται στον τόμο αυτό δίχως να ορίζονται. Ο Οζάλ π.χ. δεν ακολούθησε την ιδεολογία του Ζιγιά Γκεκάλπ (π.χ. σ. 15), ούτε ο Μ. Κεμάλ την παντουρκική και τουρανι-

στική πολιτική (σ. 274). Εκφράσεις όπως «η εξωτερική πολιτική της Τουρκίας παραμένει αμετάβλητη, τουλάχιστον από το 1908 και εντεύθεν, διεπόμενη πάντα από τις ίδιες αρχές του παντουρκισμού» (σ. 275), πέρα από το ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, δεν συμβάλλουν στο να εξαλειφθούν οι στερεότυπες τοποθετήσεις, αντίθετα τις αναπαράγουν.

Είναι σωστό ότι ένα είδος παντουρκισμού αναζωπυρώθηκε στις αρχές του 1940 με την άνοδο του ναζισμού (σ. 452), αλλά οι αντιλήψεις περί ενός συγκεντρωτικού μονοεθνικού κράτους όπως και η κάθε ηγεμονική ή επεκτατική τάση της Τουρκίας δεν εκπορεύονται από τον «αμετάβλητο» παντουρκισμό. Αν συμβουλευτούμε τον ίδιο τον Ζιγιά Γκεκάλπ όπως μας παραπέμπει η μελέτη (σ. 446), θα γίνει κατανοητό πόσο διαφέρει ο παντουρκισμός από π.χ., τον «οθωμανισμό» του Οζάλ (σ. 84) ή τον κεμαλισμό της περιόδου 1920-1940 (σ. 29-37).

Ορισμένα κεφάλαια επιδέχονται κάποιον επιπλέον σχολιασμό. Το εισαγωγικό πρώτο, παρουσιάζει επιτυχώς τις τελευταίες εξελίξεις καλύπτοντας εν μέρει κενά άλλων άρθρων τα οποία αναφέρονται στα γεγονότα μέχρι το 1993 ή 1994. Συμπεριέχει όμως, και αντιφατικές τοποθετήσεις σχετικά με τον υποβαθμισμένο ή όχι ρόλο των στρατιωτικών (σ. 17 και 19), όπως και μια ανεπιτυχή έκφραση σχετικά με μια πιθανή «μη-αναστρέψιμη βαρβαρότητα» της τουρκικής κοινωνίας λόγω των συνεχιζόμενων αιματηρών συγκρούσεων με τους Κούρδους (σ. 26).

Το πολιτικό σύστημα παρουσιάζεται λεπτομερειακά αν και δεν αναφέρεται στα γεγονότα πέρα από το 1993. Η ίδρυση του νέου κράτους, τα συντάγματα, οι ιδεολογίες των πολιτικών κομμάτων αναλύονται σε βάθος. Μέσα από αυτό το άρθρο ο αναγνώστης μπορεί να διακρίνει τον δυναμισμό και τις κοινωνικές συγκρούσεις μιας συνεχώς μεταβαλλόμενης κοινωνίας. Το άρθρο θα μπορούσε να αναφερθεί πιο εμπεριστατωμένα στον ρόλο που έπαιξε το φοιτητικό (σ. 52) και το αριστερό εργατικό/συνδικαλιστικό (σ. 55) κίνημα στην δεκαετία 1960-1970. Ορισμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά αποδίδονται σε κάποιο υποτιθέμενο ιστορικό χαρακτήρα της χώρας. Στοιχεία του τόσο γνωστού λαϊκισμού αποδίδονται στην οθωμανική παράδοση του «προστατευτικού» κράτους (σ. 93) και έτσι δεν επεξηγείται πώς οι ψηφοφόροι προτίμησαν τον φιλελεύθερο Τ. Οζάλ (σ. 99). Δεν είναι επίσης ευκρινές γιατί τα υποχρεωτικά μαθήματα θρησκευτικών στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελούν μόνο για την γειτόνα χώρα ένδειξη αναβίωσης θρησκευτικότητας (σ. 107). Οτι τελικά είναι σχεδόν αποκλειστικά η «κρατική elite» αυτή που αποφασίζει και κρίνει τις εξελίξεις, μπορεί να θεωρηθεί μια υποβόσκουσα αντίληψη (σ. 104-105).

Τα στοιχεία που παρατίθενται σχετικά με την οικονομία, πράγματι πείθουν ότι η Τουρκία δεν είναι έτοιμη για να πάρει μέρος μέσα

σε μία ενωμένη Ευρώπη και ότι δεν έχει επιτύχει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της σύγκλισης. Πάντως, δεν γίνεται σαφές αν αυτό απορρέει από τις λανθασμένες επιλογές των αρμοδίων (όπως γενικά υποστηρίζεται στο άρθρο από μια υπερπροστατευτική οικονομική πολιτική) ή από την υποδοχή της χώρας: «η συμμετοχή σε μια τελωνειακή ένωση δεν έχει ευνοϊκά αποτελέσματα για οποιαδήποτε χώρα, αλλά μόνο για τις χώρες εκείνες που διαθέτουν την κατάλληλη οικονομική υποδομή» (σ. 131). Επίσης το άρθρο που αναφέρεται στην οικονομία, θα έπρεπε να συμπεριλάβει και την συμβολή των τριών περίπου εκατομμυρίων Τούρκων που εργάζονται στην Δυτική Ευρώπη, να αξιοποιήσει τις τουρκικές επιχειρήσεις στις χώρες της Μέσης Ανατολής και στον χώρο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, τις οικονομικές προοπτικές των επενδύσεων στον χώρο της παιδείας και του τουρισμού, όπως και του προγράμματος γνωστό ως GAP (Βασικά υδρευτικά έργα) στην Ν.-Α. Τουρκία.

Η αμυντική πολιτική της Τουρκίας, ένα θέμα το οποίο συνήθως γίνεται αφορμή για τοποθετήσεις που σημαδεύονται με συναισθηματικές φορτίσεις, αναλύεται με υποδειγματική αντικειμενικότητα. Παρουσιάζονται οι ανάγκες της χώρας η οποία αντιμετωπίζει όμως πολλούς εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς (πραγματικούς, φανταστικούς και αυτούς που είναι δημιούργημα της άκαμπτης πολιτικής της ίδιας της χώρας) να υπαγορεύουν μια ισχυρή στρατιωτική δύναμη. Ένας καλύτερος συντονισμός των δύο συγγραφέων θα βελτιώνει ορισμένες δομικές αδυναμίες. Στο πρώτο μέρος αναλύονται οι ανάγκες της χώρας συνολικά, αλλά όταν αναλύεται η «διάταξη μάχης» η μελέτη περιορίζεται σε περιοχές που βασικά ενδιαφέρουν την Ελλάδα. «Οι αναλύσεις και το σενάριο απειλής» (σ. 269) στο οποίο αναφέρονται οι συγγραφείς δεν υπάρχουν μέσα στο κείμενο, και αντί αυτών απλώς παρατίθενται οι στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας. Μετά τις αθρόες αγορές και αλλαγές στις στρατιωτικές δυνάμεις της γείτονος χώρας ορισμένα στοιχεία είναι ξεπερασμένα. Σήμερα, οι τουρκικές φρεγάτες δεν είναι 4 Yavuz και 4 Krok π.χ., αλλά 6 Yavuz και 8 Krok, ενώ περισσότερα από τα αντιτορπιλικά είναι παρωπλισμένα (σ. 261). Θα βοηθούσε τον μελετητή αν οι αναφορές στο *Military Balance* συνοδεύονταν από τις αντίστοιχες ημερομηνίες. Επίσης, δεν αναφέρονται οι πηγές που θεωρούνται πιο έγκυρες από αυτές του *MB* (σ. 255-256) και αποκλίνουν σημαντικά. Ορισμένες απροσεξίες θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί: ορισμένοι αριθμοί υποσημειώσεων δεν έχουν αντιστοιχία (σ. 258), υπάρχουν λάθη σε αγγλικές λέξεις (σ. 271). Το κεφάλαιο που αναφέρεται στο Ισλάμ αποστασιοποιείται από την συνολική εργασία ως προς την γενική του τοποθέτηση. Αποδίδει «αμετάβλητα» χαρακτηριστικά στην χώρα (σ. 275, βλ. ό.π.) και τοποθετεί τις θρησκευτικές εκδηλώσεις μέσα σε ένα θρησκευτικό-

φιλοσοφικό πλαίσιο και όχι σε ένα ιστορικό-κοινωνικό. Ο παντουρκισμός, ο τουρανισμός, ο κεμαλισμός και ο ισλαμισμός παρουσιάζονται σαν σύγχρονα φαινόμενα, οι δε διακριτικές σχέσεις μεταξύ μουσουλμανικών κρατών δεν διαχωρίζονται από τις λαϊκές πρακτικές και τάσεις. Το θρησκευτικό αίσθημα των μαζών ερμηνεύεται με γνώμονα κάποιες διακρατικές σχέσεις. Αναφέρεται μια πόλη (η Μέκκα) να εμπλέκεται στα Βαλκάνια (σ. 276) σαν να ήταν κάποιο κρότος ή κάποια πρωτεύουσα², γίνεται λόγος για μια αραβο-τουρκική διαμάχη στα Βαλκάνια η οποία «εμφανίζεται τελικά ως απλό θεωρητικό πρόβλημα» (σ. 278), υποστηρίζεται (λανθασμένα) ότι οι νέοι ισλαμιστές συνήθως προέρχονται από τους πρώην αριστεριστές, ότι ο μεγάλος θρησκευτικός ηγέτης Φετουλλάχ Γουλέν είναι εξόριστος (σ. 280), αποδίδεται αποχή από τον πολιτικό ακτιβισμό στους οπαδούς του Σαϊντ-ι Νουρσί (σ. 281) ενώ είναι από τους πιο δραστήριους, και μάλιστα χωρίς να συμμετέχουν στο «δυτικό» κοινοβουλευτικό σύστημα μη θέλοντας να το «νομιμοποιήσουν», και παρουσιάζεται ο ζηλωτισμός (και γενικά το ισλάμ) σαν ένα «παντουρκικό» κίνημα (σ. 286), τα δε εθνικιστικά και ανθελληνικά έντυπα παρουσιάζονται σαν ισλαμικά (σ. 287). Τα πάντα οδηγούν στον «αμετάβλητο παντουρκισμό».

Τα υπόλοιπα έξι κεφάλαια είναι αφιερωμένα αποκλειστικά στην εξωτερική πολιτική και το ένα στο κεντρικό ζήτημα. Εκτός του κεφαλαίου που αναφέρεται στο κυπριακό, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις δεν μελετούνται σαν μια ανεξάρτητη οντότητα αλλά το θέμα επανέρχεται μέσα σε όλα σχεδόν τα κεφάλαια. Οι σχέσεις με την Δύση (Ευρώπη και Η.Π.Α.), ο ρόλος τη Τουρκίας στην Μέση Ανατολή, οι σχέσεις με τις γειτονικές χώρες, οι αναζητήσεις στον Καύκασο και στην Κεντρική Ασία αποτελούν το κέντρο βάρους αυτών των άρθρων και παρέχουν αξιόλογες πληροφορίες και εκτιμήσεις. Τα θέματα αναλύονται με αναφορές στην ιστορική διάσταση των σχέσεων και των διεθνών συγκυριών.

Το γενικό συμπέρασμα που αποκομίζει ο μη-ειδικός αναγνώστης είναι ότι τα διεθνή θέματα αποτελούν ένα πολύ σύνθετο φαινόμενο και ότι οι σχέσεις και οι στόχοι των συμβαλλομένων συνεχώς μεταβάλλονται και αναπροσαρμόζονται. «Η μεγάλη διαφορά απόψεων» ανάμεσα σε σχολές εξωτερικής πολιτικής παρουσιάζεται ευκρινώς (σ. 297, 465 κ.ά.). Αυτή η εικόνα της Τουρκίας, δηλαδή μιας χώρας η οποία πέρασε μέσα σε σχεδόν ένα αιώνα, από μια πολυκομματική (όχι πολυεθνική όπως αναφέρεται στην σ. 399), πολυθρησκευτική, μη-εθνικιστική αυτοκρατορία, πρώτα σε μια εθνικιστική χώρα με αυτοκρατορικό προσώπιο (1908-1921), μετά σε μια μονοκομματική «σύγχρονη» δημοκρατία με στόχο να δημιουργήσει ένα μονοεθνικό κράτος, και τελικά σε μία πολυκομματική δημοκρατία όπου παρατηρείται η αυταρχική παρεμβατική παρουσία των στρατιωτικών και η αναζήτηση κάποιου εθνικού στόχου,

π.χ. της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του Ισλάμ, της μεγάλης Τουρκίας, αντιπαραβάλλεται κατά της στερεοτύπης παρουσίωσης πολλών μελετών που κυκλοφόρησαν τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα. Οι αλληλοσυγκρουόμενες ιδεολογίες (σ. 446) στην σημερινή Τουρκία παρουσιάζονται ευκρινώς. Όλη αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται σαν μια προσπάθεια αναζήτησης ταυτότητας. Οι διανοούμενοι που κρίνουν την πολιτική ζωή της χώρας προσπαθούν να εδραιώσουν μια δυτική, εθνική και «σύγχρονη» κοινωνία, γενικά πάντα με γνώμονα την «σχυρή» Τουρκία, ο δε «λαός» αποβλέπει στο να συντηρήσει τον παραδοσιακό τρόπο ζωής του, προσαρμόζοντας τον στις ανάγκες του σήμερα. Ο κάπως πιο επαρκής αναγνώστης μπορεί, σε ορισμένες εκφράσεις όπως «ο χαρακτήρας των Κούρδων» (σ. 408 και 409) να διακρίνει τάσεις απλοποίησης του σύνθετου φαινομένου, να βρει ελληνοκεντρικές τοποθετήσεις όπου η πολιτική της Τουρκίας παρουσιάζεται να υπαγορεύεται βασικά από την αντιπαλότητα της με την Ελλάδα (σ. 75, 458 κ.ά.), και ορισμένα δευτερευόντως σημεία λάθη, απροσεξίες και παραλήψεις: ο πρωθυπουργός Ακμπουλούτ δεν είναι ανιψιός του Οζάλ (σ. 296), οι Κούρδοι δεν αποτελούνται από «φυλές» (σ. 413), το πραξικόπημα του Εβρέν έγινε τον Οκτώβριο και όχι τον Σεπτέμβριο του '80 (σ. 426), το κύριο χαρακτηριστικό της ιδεολογίας του ΡΚΚ δεν είναι ο μαρξισμός και ο μαοϊσμός (σ. 428) αλλά ο εθνικισμός (που κάποτε εκφράζεται με αριστερή φρασεολογία), τα μέτρα έκτακτης ανάγκης δεν έχουν ανασταλεί στο Κουρδιστάν (σ. 441). Οι συντομογραφίες σχετικά με τα κόμματα θα έπρεπε να ακολουθούν με συνέπεια ή την τουρκική γραφή (όπως ΤΚΡ, σ. 95) ή την αγγλική (ΤWP, σ. 421) ή την ελληνική (ΑΝΑΠ, σ. 301.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι συγγραφείς και οι τίτλοι των κεφαλαίων είναι οι εξής: Θ. Βερέμης: «Τουρκία: Νέοι Προσανατολισμοί, Η Επιστροφή στο Αδιέξοδο» (σ. 11-26)· Α. Παρέσση: «Το Τουρκικό Πολιτικό Σύστημα» (σ. 27-112)· Β. Νότης: «Η Οικονομική Ανάπτυξη της Τουρκίας και η Ενωμένη Ευρώπη» (σ. 112-210)· Θ. Ντόκος - Ν. Πρωτονοτάριος: «Η Αμυντική Πολιτική της Τουρκίας» (σ. 211-272)· Ι. Μάζης: «Το Ισλάμ στην Τουρκία» (σ. 273-290)· Ε. Αθανασοπούλου: «Οι Στόχοι της Εξωτερικής Πολιτικής της Τουρκίας μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου» (σ. 290-323)· Πρ. Γιάννας: «Τουρκο-Αμερικανικές Σχέσεις» (σ. 325-340)· Στ. Βαλιανός: «Η Τουρκία και η Μέση Ανατολή: Από την Επιλεκτική Αδιαφορία στην Επιζήτηση Ρόλου» (σ. 341-397)· Γ. Δικαίος - Στ. Βαλιανός: «Το Κουρδικό Πρόβλημα και οι Άλλες Εθνοτικές Ομάδες στη Σύγχρονη Τουρκία» (σ. 399-444)· Α. Αλεξανδρή: «Τουρκική Εξωτερική Πολιτική, 1923-1993: Βαλκάνια, Καύκασος και Κεντρική Ασία» (σ. 445-516)· Χ. Τσαρδανίδης: «Η Τουρκία και το Κυπριακό Πρόβλημα» (σ. 517-534)· Μικρασιάτης: «Η Πολιτική των Υδατιών Πόρων ως Παράγοντας Αστάθειας και Τριβών στις Τουρκο-αραβικές Σχέσεις» (σ. 535-547).

2. Αποδίδεται «βαχαμπιτικό» καθεστώς στην Μέκκα, ενώ είναι η κεντρική Σαουδική Αραβία εκείνη που κινεί αυτό το ρεύμα.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ πρόσφατα από τις εκδόσεις Intercollege το βιβλίο του Ανδρέα Σοφοκλέους *Τύπος και Εξάρτηση: Η Κυπριακή Κρίση του 1974 και η Εφημερίδα "The New York Times"*. Πρόκειται για μια αξιολογία επιστημονική έκδοση, καρπό μακρόχρονης ερευνητικής εργασίας και μελέτης. Περιλαμβάνει δέκα κεφάλαια και δέκα παραρτήματα που καλύπτουν 280 σελίδες.

Το πρωτοποριακό αυτό έργο αποτελεί χρήσιμη πρόσθεση στην υπάρχουσα ήδη βιβλιογραφία γύρω από το κυπριακό πρόβλημα, ιδιαίτερα τις εξελίξεις του 1974. Το πιο ενδιαφέρον όμως στοιχείο του βιβλίου αυτού βρίσκεται στην επικέντρωση της έρευνας στη σχέση πολιτικής εξουσίας και τύπου. Αξιοπρόσεκτη είναι η επιστημονική προσέγγιση του συγγραφέα, ιδιαίτερα η αξιολογική ουδετερότητα από την οποία διέπεται η μεθοδολογία που ακολουθεί στη συλλογή και ανάλυση πληροφοριών.

Παρόμοια εργασία δεν έχει δημοσιευθεί προηγουμένως στον ελληνικό χώρο, όπως μας πληροφορεί ο Σοφοκλέους, που διητέλεσε Γενικός Διευθυντής του Γραφείου Τύπου και Πληροφοριών της Κυπριακής Δημοκρατίας.

Κύριος στόχος του συγγραφέα είναι να εξετάσει πώς παρουσιάστηκαν μέσα από τις στήλες της έγκυρης αμερικανικής εφημερίδας *New York Times* η Ελλάδα, η Τουρκία και η Κύπρος κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1974. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα αποσκοπεί στο να διαπιστωθεί κατά πόσο «οι θέσεις, οι κρίσεις και οι παρουσιάσεις της εφημερίδας ταυτίζονταν ή όχι με την πολιτική ή τα συμφέροντα της αμερικανικής κυβέρνησης έναντι των χωρών αυτών» (σ. 11). Ξεχωριστό ενδιαφέρον επιδεικνύει ο συγγραφέας στη διερεύνηση της πιθανότητας άσκησης επιρροής από το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών και ιδιαίτερα τον τότε υπουργό Εξωτερικών Χένρυ Κίσινγκερ στον τρόπο κάλυψης των κυπριακών εξελίξεων από την εφημερίδα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι από ευρύτερες μελέτες που έχουν γίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες γύρω από το θέμα της ανεξαρτησίας του ημερήσιου και περιοδικού τύπου διαπιστώνεται ότι «ο αμερικανικός τύπος στηρίζεται και εξαρτάται σημαντικά από πηγές και κανάλια πληροφόρησης που ελέγχονται από την εξουσία και την ελίτ και ότι αυτές οι περιορισμένες και ελεγχόμενες πηγές πληροφόρησης επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο του τελικού δημοσιευόμενου κειμένου» (σ. 27-28). Υπό το φως αυτών των διαπιστώσεων, ο Σοφοκλέους εξετάζει κατά πόσο και στην περίπτωση της Κύπρου η ειδησεογραφία και ο σχολιασμός των *New York Times* αντανακλούσε τα αμερικανικά συμφέροντα και την πολιτική του Κίσινγκερ.

Η έρευνα καλύπτει περίοδο πέντε μηνών που αρχίζει στις 15 Ιουλίου, ημέρα που έγινε το πραξικόπημα εναντίον του Μακαρίου,

και τελειώνει στις 8 Δεκεμβρίου 1974, ημέρα επιστροφής του Μακαρίου στην Κύπρο. Αντικείμενο της έρευνας είναι τα δημοσιεύματα της εφημερίδας που αναφέροντο στην Κύπρο κατά την πιο πάνω περίοδο. Γίνεται παρουσίαση και ανάλυση των ειδησεογραφικών άρθρων και κυρίων σχολίων (editorials) της εφημερίδας και ακολουθεί η αντιπαράθεσή τους με την πολιτική των ΗΠΑ όπως εκφραζόταν σε δηλώσεις αμερικανών επιστήμων κατά την ίδια περίοδο.

Για σκοπούς ανάλυσης των σχετικών δημοσιευμάτων, ο συγγραφέας τα χωρίζει σε άρθρα (ειδήσεις) και σε κύρια σχόλια (editorials). Ο εύστοχος αυτός διαχωρισμός επιτρέπει την επί μέρους εξέταση των δυο κατηγοριών για σκοπούς σύγκρισης μεταξύ ειδησεογραφίας και σχολιασμού. Όπως τονίζει και ο συγγραφέας, δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στα κύρια σχόλια (editorials) της εφημερίδας, «γιατί μέσα απ' αυτά προβάλλονται καθαρά η στάση, η πολιτική γραμμή, η απόκλιση και οι συμπάθειες ή αντιπάθειες της διεύθυνσης της εφημερίδας και όχι οι απόψεις των δημοσιογράφων ή των συνεργατών της» (σ. 100). Τα ειδησεογραφικά άρθρα αναλύονται επίσης με βάση τις πηγές πληροφόρησης οι οποίες ταξινόμηθηκαν από τον συγγραφέα, με βάση την προέλευσή τους, σε αμερικανικές, τουρκικές (περιλαμβανομένων τουρκοκυπριακών), ελληνικές και κυπριακές (ελληνοκυπριακές). Για τους σκοπούς της ανάλυσης του περιεχομένου τόσο των άρθρων όσο και των σχολίων, ο συγγραφέας τα κατατάσσει στις εξής επτά κατηγορίες: φιλοαμερικανικά, φιλοτουρκικά, φιλελληνικά, φιλοκυπριακά, αντικειμενικά, φιλικά, εχθρικά. Στις δυο τελευταίες κατηγορίες κατατάσσονται δημοσιεύματα «που δεν μπορούσαν να ενταχθούν καθαρά στις πέντε πρώτες κατηγορίες και που το περιεχόμενό τους θα μπορούσε να θεωρηθεί στη γενικότητα του ως φιλικό ή εχθρικό προς την Κύπρο» (σ. 119).

Πρέπει να τονισθεί ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο, οι *New York Times* δημοσίευσαν 34 κύρια σχόλια (editorials) και 660 άρθρα (107 από τα οποία ήταν πρωτοσέλιδα) για τις κυπριακές εξελίξεις. Δεν μπορεί επίσης να περάσει απαρατήρητο ότι ο Α. Κλ. Σοφοκλέους χρησιμοποίησε όλα τα δημοσιεύματα στην έρευνά του, αποφεύγοντας έτσι και την παραμικρή πιθανότητα λάθους, ανακρίβειας ή μεθοδολογικής ανεπάρκειας που ίσως να δημιουργούσε μια δειγματοληψία.

Τα αποτελέσματα της παρουσίασης και ανάλυσης των δημοσιευμάτων καταγράφονται σε πίνακες και απεικονίζονται σε σχεδιαγράμματα από τα οποία εξαγονται χρήσιμα συμπεράσματα. Από την ερμηνεία των συμπερασμάτων, ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι η εφημερίδα *New York Times* στην αρθρογραφία και ειδησεογραφία της δεν συντάχθηκε με τις θέσεις και τα συμφέροντα της αμερικανικής εξωτερικής πο-

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΛ. ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ,

ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΕΞΑΡΤΗΣΗ:

Η ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1974

ΚΑΙ Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ THE NEW YORK TIMES,

Λευκωσία: Εκδόσεις Intercollege,

1995, 280 σ.

Ιωσήφ Σ. Ιωσήφ

λιτικής. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση των κυρίων σχολίων που στη μεγάλη τους πλειοψηφία ήταν υπέρ των κυπριακών θέσεων ή ήταν ισορροπημένα. Επισημαίνεται επίσης, ότι η εφημερίδα στην προσπάθειά της να καλύψει όσο το δυνατό πληρέστερα και αντικειμενικότερα την κυπριακή κρίση του 1974 χρησιμοποίησε κατά τρόπο ισορροπημένο πηγές πληροφόρησης που προέρχονταν από όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας και τις διαπιστώσεις του συγγραφέα, οι θέσεις και απόψεις της εφημερίδας όχι μόνο δεν εταυτίζοντο με την αμερικανική εξωτερική πολιτική αλλά μερικές φορές, επέκριναν έντονα τον Χένρυ Κίσιγκερ και τη στάση του στο ζήτημα της Κύπρου. Παρατηρείται επίσης, ότι μετά την πτώση της δικτατορίας στην Ελλάδα και μετά την ανάληψη της προεδρίας στην Κύπρο από τον πρόεδρο της Βουλής Γλαύκο Κληρίδη, η εφημερίδα έκλινε περισσότερο προς τις ελληνικές και κυπριακές θέσεις.

Στο τέλος του πρωτοποριακού αυτού βιβλίου, ο συγγραφέας παραθέτει ως παραρτήματα έναν κατάλογο και φωτοτυπίες δημοσιευμάτων της εφημερίδας, περιλήψεις των κυρίων σχολίων, αποσπάσματα από τα απομνημονεύματα του Κίσιγκερ που αναφέρονται στην κυπριακή κρίση του 1974, συνέντευξη του υφυπουργού Τζόζεφ Σίσκο προς την εφημερίδα Έθνος της Αθήνας και εκτενή βιβλιογραφία στα ελληνικά και αγγλικά.

Το βιβλίο είναι ιδιαίτερα χρήσιμο σε όσους ασχολούνται με το κυπριακό πρόβλημα και τις σχέσεις του τύπου με την πολιτική εξουσία, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ. Σε γενική εκτίμηση, αποτελεί πρωτοποριακό και σημαντικό ερευνητικό έργο που θα μπορούσε να αποτελέσει πρότυπο για παρόμοιες εργασίες στο μέλλον.

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ, *ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟ ΡΕΥΜΑ.*

ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ.

ΑΡΘΡΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1981-1994,

εκδόσεις «Πλέθρον», Αθήνα,

Δεκέμβριος 1995, 268 σ.

Στέφανος Π. Παπαγεωργίου

ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ, όπως δηλώνεται και στον τίτλο, για μια σειρά 70 άρθρων του συγγραφέα που δημοσιεύτηκαν από τις 24/11/1988 μέχρι τις 31/12/1994 στον ελληνικό* ημερήσιο (*Αυγή*: 3, *Ελευθεροτυπία*: 3, *Εποχή*: 1, *Καθημερινή*: 9, *Πρώτη*: 1) και περιοδικό (*Αντί*: 1, *Επίλογος*: 1, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*: 51) τύπο.

Ο συγγραφέας, καθηγητής Πολιτικής Ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο με τη συλλογή και δημοσίευση των άρθρων τα οποία, άλλωστε, αποτελούν απόρροια του ευρύτερου επιστημονικού του έργου έκρινε "...ότι όφειλε στη δημοσιότητα ένα δείγμα της χρησιμότητας του φιλοσοφικού στοχασμού και του ψυχαναλυτικού λόγου." Η ευρεία θεματική των κειμένων καλύπτει επίκαιρα και βασικά πολιτικά, κοινωνικά και ιδεολογικά ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας. Ο ρατσισμός, ο εθνικισμός, ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός, η απόπειρα ανασύλωσης αντιστορικών πολιτικών και κοινωνικών μορφωμάτων και των επιπτώσεών τους [ανρθολογισμός, λαϊκισμός, απομονωτισμός και ξενοφοβία, πολεμοκαπηλεία] συκροτούν για το συγγραφέα τα μείζονα αρνητικά χαρακτηριστικά της σημερινής ελληνικής πραγματικότητας. Όντας και ο ίδιος, άμεσος γνώστης και αντίπαλος των αναρχονιστικών αξιών που την τελευταία πενταετία ανασύρθηκαν από το περιθώριο και επέτυχαν με εξαιρετική ταχύτητα και τρομακτική ευκολία να εμφυτευθούν σε όλες τις πτυχές της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής [Μ.Μ.Ε., δικαιοσύνη, εκπαίδευση, κόμματα, οργανώσεις, κοινή γνώμη], επιχειρεί – παράλληλα με την επιστημονική του γραφή – στο μέτρο των δυνάμεών του, να αντιπαρατεθεί σε αυτές με τη δική του δημοσιογραφική συμμετοχή. Χρησιμοποιώντας, ως όπλο και μέθοδο, τον *Ορθό Λόγο* "...δηλαδή την αναγκαιότητα κριτικής σκέψης και ορθής χρήσης του σκέπτεσθαι" απέναντι στον ανρθολογισμό και τα μεταφυσικά στερεότυπα, τη δημοκρατία απέναντι στα συντηρητικά και αυταρχικά πολιτικά σχήματα, την "ελευθερία του Άλλου" απέναντι στο ρατσισμό και τον εθνικισμό.

Τα κείμενα, αν και αποσπασματικά διατηρούν μια εσωτερική συνοχή. Η γραφή είναι ψύχραιμη δίχως να είναι αποστασιοποιημένη, λιτή αλλά και εναργής. Οι προβαλλόμενες θέσεις σίγουρα δεν είναι δημοφιλείς: ο ανπεθνικισμός, ο ρθολογισμός και το δικαίωμα στη διαφορά, δεν συνιστούν έννοιες νομιμοποιημένες και εύληπτες από την ελληνική κοινή γνώμη. Αποτελούν, όμως, το ιδεολογικό και πνευματικό προϊόν του συγγραφέα. Ο κ. Λίποβατς είναι ένας πανεπιστημιακός που αρνήθηκε να μετατραπεί – αντίθετα στο γενικό ρεύμα – σε κυβερνητικό διανοούμενο ή υπουργικό σύμβουλο, διατηρώντας έτσι την προσωπική του ελευθερία και αξιοπρέπεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

* Μόνο το άρθρο «Απογοητευμένοι Ρομαντικοί», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 1/12/1994, δημοσιεύτηκε προηγουμένως (1/7/1994) στο γερμανικό περιοδικό *Zeit*.

ΤΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ μεράκι των εκδόσεων Γαβριηλίδης και η μακρόχρονη επιμέλεια της έκδοσης από την Έφη Αβδελά και την Οντέτ Βαρών-Βασάρ έδωσαν στα χέρια του κοινού την έντυπη αποτύπωση των προβληματισμών που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας που η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού διοργάνωσε στη Θεσσαλονίκη την 23η και 24η Νοεμβρίου 1991. Τα Πρακτικά του Συνεδρίου αυτού αποτελούν τον πρώτο καρπό των επιστημονικών δραστηριοτήτων της τότε εμφανισθείσας Εταιρείας και, ταυτόχρονα, την πρώτη – απ’ όσο γνωρίζουμε – εντός Ελλάδος προσπάθεια συλλογικής μελέτης και συζήτησης της ιστορίας των Εβραίων της Ελλάδας, μιας ανθρωπίνης ομάδας που συνδέθηκε επί χιλιετίες με την κοινωνική και οικονομική ζωή της ελληνικής χερσονήσου. Η προσπάθεια αυτή, όσο μετριόφρων κι αν υπήρξε, βρίσκεται στον μεγάλο δρόμο που η ελληνική κοινωνία – μετά από αλληπάλληλους εθνικούς διχασμούς και εμφυλίους που μέχρι το 1974 απέτρεψαν τον γόνιμο κοινωνικό λόγο και διάλογο – είναι πια σε θέση να πορευθεί: αυτόν της επιστημονικής μελέτης της ιστορίας των γλωσσικών και θρησκευτικών ομάδων που συναποτελέσαν και συναποτελούν το πλούσιο πληθυσμιακό μωσαϊκό της.

Στην κατεύθυνση αυτή ο τόμος των Πρακτικών του Συνεδρίου υπό τον τίτλο: *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια περιλαμβάνει*: – Άρθρα για την ιστορία σημαντικών ή και δευτερευουσών εβραϊκών κοινοτήτων της ελληνικής χερσονήσου από την ύστερη αρχαιότητα και τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, όπως είναι εκείνα της Άννας Λαμπροπούλου, του Γιώργου Χανιώτη και της Αφέντρας Μουτζάλη για τις κοινότητες της Πάτρας, της Κέρκυρας και της Πελοποννήσου αντιστοίχως.

– Ανακοινώσεις για το πολιτιστικό και γλωσσολογικό οπλοστάσιο των σεφαρδιτών και marranos Εβραίων που εγκαθίστανται δυναμικά στην ελληνική χερσόνησο του 16ου αιώνα, δίνοντας νέο στίγμα στις εβραϊκές κοινότητες του χώρου, με σημαντικότερη εκείνη της Θεσσαλονίκης. Για τη γλώσσα, τις παραδόσεις και τα τραγούδια των Εβραίων αυτών μας μιλούν τα άρθρα της *Jacqueline Benatar* και του *Carlos Méndez* που, ανασκάπτοντας το παρελθόν, βρίσκουν τις ρίζες της γλωσσικής και μουσικής παράδοσής τους στις ιστορικές, κοινωνικές και αισθητικές πραγματικότητες του ισπανικού Μεσαίωνα και στο γόνιμο αιώνα της πρώτης παρουσίας των σεφαρδιτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, τον 16ο αιώνα.

– Άρθρα σχετικά με τους κοινωνικούς, φιλανθρωπικούς και κοινοτικούς θεσμούς και σχήματα που οι Εβραίοι του ελληνικού χώρου υιοθέτησαν, συγκρότησαν και καλλιέργησαν. Στους προβληματισμούς αυτούς μας εισαγάγει η μελέτη της *Bracha Riulin* η σχετική με τους εκπαιδευτικούς, αθλητι-

κούς, φιλανθρωπικούς, σιωνιστικούς συλλόγους των Εβραίων του 19ου και 20ού αιώνα και η ανακοίνωση της *Ρένας Μόλχο* για τη «Λέσχη της Θεσσαλονίκης», της Λέσχης αυτής που από το 1873-1958 συσπείρωσε τα πιο εξέχοντα μέλη της κοινωνίας της πόλης, με πολυάριθμους ανάμεσά τους τους ευπορότερους των Σαλονικίων Εβραίων.

– Μελέτες που στόχο έχουν να φωτίσουν πτυχές των επαγγελματικών και οικονομικών δραστηριοτήτων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Στην κατεύθυνση αυτή το άρθρο της *Μερόπης Αναστασιάδου* μας παρέχει πληροφορίες για τα αποτελέσματα στον επαγγελματικό εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης της δράσης της *Alliance Israelite Universelle*, που με τα προγράμματά της αναμόρφωσε το μορφωτικό επίπεδο των Εβραίων της Ανατολικής Μεσογείου κατά τον 19ο αιώνα. Στο νήμα των πληροφοριών επαγγελματικού περιεχομένου κινείται και το άρθρο της *Αίγλης Μπρούσκου* που, με βάση τα αρχεία του Χριστιανικού Βρεφκομείου «Άγιος Στυλιανός», της Θεσσαλονίκης, μας δίδει ενδιαφέροντα στοιχεία για την επαγγελματική απασχόληση Εβραίων γυναικών της πόλης ως τροφών σε αυτό.

– Ανακοινώσεις σχετικές με προσωπικότητες που έπαιξαν ρόλο στη διαμόρφωση του κώδικα δικαίου των εβραϊκών κοινοτήτων και στην επεξεργασία, διάδοση και εφαρμογή νέων ιδεολογιών: Η *Jacqueline Benatar*, ο *Paul Dumont* και ο *Σπύρος Μαρκέτος* μας μιλούν για τους *Samuel de Medina* και *Isaac Adarbi* του 16ου αιώνα και τους *Joseph Nehama* και *Αβραάμ Μπεναραόγια* του 20ού αιώνα, αντιστοίχως.

– Μελέτες για το μωσαϊκό των ιδεολογικών απόψεων και στάσεων ζωής των Εβραίων, αλλά και μη Εβραίων κατοίκων της ελληνικής χερσονήσου. Γι’ αυτό το ψυχικό φορτίο θα μιλήσει τόσο η *Φραγίσκη Αμπατζοπούλου* στο άρθρο της για την εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία, όσο και η *Οντέτ Βαρών-Βασάρ* στο άρθρο της που είναι σχετικό με το έργο του Κερκυραίου Εβραίου λογοτέχνη *Albert Kohen*.

– Η προγραμματισμένη, τέλος, εξόντωση αυτού «του ζωντανού, ποιητικού, πεινασμένου, πληθωρικού και απελπισμένου λαού» από τη ναζιστική Γερμανία στα μέσα του 20ού αιώνα είναι το αντικείμενο μελέτης και προβληματισμού τόσο της *Μπάρμπαρα Σπένγκλερ-Αξιοπούλου* όσο και του *Hagen Fleischer*, οι οποίοι εστιάζουν την προσοχή τους στην περιρρέουσα ενδοεβραϊκή και εξεβραϊκή πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα που προηγήθηκε του ολοκαυτώματος, αλλά και στις ενδοεβραϊκές πλευρές της λειτουργίας της εξόντωσης.

Το υλικό αυτό καταγράφει, πληροφορεί, επισημαίνει, ερμηνεύει. Η κυριώτερη συνεισφορά του δεν είναι, ωστόσο, αυτή η κυριώτερη συνεισφορά του είναι η ανατροπή των στερεοτύπων μας, η υπονόμευση των δεδομένων αντιλήψεών μας, επομένως, η νέα βάση

Παρουσίαση των Πρακτικών

του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας:

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ:

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΣΤΗ ΜΑΚΡΑ ΔΙΑΡΚΕΙΑ,

εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995.

Μαρία Ευθυμίου

συζήτησης που θέτει θέματα στα οποία θεωρούσαμε ότι είχαμε τις απαντήσεις.

Η ευλογημένη αυτή υπονόμηση ξεκινά από τα άρθρα της *Αίγλης Μπρούσκου*, της *Μερόπης Αναστασιάδου* και της *Ρένας Μόλχο* για να κορυφωθεί σε εκείνα της *Μπάρμπαρα Σπένγκλερ-Αξιοπούλου*, του *Hagen Fleischer*, του *Σπύρου Μαρκέτου*, της *Αλεξάνδρας Καραδήμου-Γερούλυμπου* και του *Βασίλη Κολώνα* καθώς και στο άρθρο της *Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου*.

Η *Μερόπη Αναστασιάδου* ανατρέπει, όσον αφορά τον 19ο αιώνα, την εικόνα του πρωτοπόρου και ικανού Εβραίου τεχνίτη, για να καταδείξει την αρνητική διαφορά που χώριζε το αποτέλεσμα της εργασίας του Εβραίου βιοτέχνη της Θεσσαλονίκης από εκείνη των σύγχρονων των αλλοθρήσκων συντεχνιών του· διαφορά που ανάγκασε την *Alliance Israelite Universelle* να κινητοποιηθεί, συμβάλλοντας με τα εκπαιδευτικά της προγράμματα στην ποιοτική αναβάθμιση της εβραϊκής επαγγελματικής παρουσίας στην πόλη.

Η *Αίγλη Μπρούσκου* και η *Ρένα Μόλχο* μας υποχρεώνουν, με τη σειρά τους, να επανεξετάσουμε την εικόνα «μιας παράλληλης και μη τερμνόμενης πορείας των εβραϊκών και των χριστιανικών ελληνικών κοινοτήτων» που είχαμε, αντλώντας τα παραδείγματά τους τόσο από τα κατώτερα, όσο και από τα ανώτερα κοινωνικά εβραϊκά στρώματα της Θεσσαλονίκης. Στην περίπτωση του Χριστιανικού Βρεφοκομείου «Άγιος Στυλιανός», η χριστιανική διοίκησή του επιλέγει στις αρχές του 20ού αιώνα για τη φύλαξη και το θηλασμό των νηπίων του Εβραίου τροφούς από τις παρακείμενες εβραϊκές φτωχογειτονίες λειτουργώντας, έτσι, όπως σημειώνει η *Μπρούσκου*, ως «ένας χώρος transit» και «δεσμών αίματος και γάλακτος» ανάμεσα στις δύο κοινότητες, των οποίων οι σχέσεις, κατά τα άλλα, υπονομεύονται από τη συκοφαντία αίματος, που θέλει τους Εβραίους όχι τροφούς και φύλακες χριστιανοπαίδων, αλλά βασανιστές και δόλιους χρήστες του αγνού τους αίματος.

Αντίστοιχα, στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας της πόλης ένας άλλος χώρος, η «Λέσχη της Θεσσαλονίκης» λειτουργεί, όπως μας δείχνει η *Ρένα Μόλχο*, για 89 περίπου χρόνια ως ένα προνομιακό πεδίο σύγκλισης των ψυχαγωγικών, αλλά και κοινωνικοπολιτικών ενδιαφερόντων των μελών του, τα οποία ήταν σε θέση, όταν το απαιτούσαν οι περιστάσεις, να συνδυάζουν τη δράση τους, ώστε να παρεμβαίνουν κατευθυντικά στις εντάσεις της πόλεως, στην οποία οι ίδιοι ζούσαν και ευημερούσαν ως μέλη διαφορετικών εθνικών και θρησκευτικών ομάδων.

Το άρθρο των *Βασίλη Κολώνα* και *Αλεξάνδρας Καραδήμου-Γερούλυμπου* συζητά σε νέα βάση τις πολεοδομικές επεμβάσεις που έγιναν στη Θεσσαλονίκη μετά την πυρκαγιά του 1917, η οποία αποτέφρωσε σημαντικό τμήμα των εβραϊκών συνοικιών της πόλης. Για τις πολεοδομικές αυτές επεμβάσεις – οι

οποίες, όπως είχαν αρχικά σχεδιασθεί, αντιμετώπισαν την έντονη αντίδραση των Εβραίων, ως έχουσες στόχους διαλυτικούς και αποσυνθετικούς για τον εβραϊκό ιστό και τα συμφέροντα της εβραϊκής κοινότητας της πόλης – οι δυο συγγραφείς του άρθρου υποστηρίζουν πως η βασική αντίθεση των ηγεμονικών κύκλων των Εβραίων στο αρχικό βενιζελικό πολεοδομικό σχέδιο είχε χροιά οικονομική. Επιπλέον, ότι τα τελικώς εφαρμοσθέντα σχέδια λειτούργησαν προς όφελος των υψηλότερων εισοδηματικά στρωμάτων της πόλης, όπου οι Εβραίοι κατείχαν την πλειοψηφία, και εις βάρος των μικροϊδιοκτητών της πόλης, όπου επίσης, οι Εβραίοι είχαν την πλειοψηφία.

Στην ίδια περίπου εποχή ανδρώνεται στη Θεσσαλονίκη η δράση και η οργάνωση της *Federation*, που από το 1908 αγωνίζεται προκειμένου να εμπνεύσει μία κοινή στρατηγική κοινωνικών αλλαγών στους εργαζόμενους των μακεδονικών αστικών κέντρων. Ο *Σπύρος Μαρκέτος* στο άρθρο του για την *Federation* και τον ιδρυτή της *Αβραάμ Μπεναρόγια*, ερμηνεύει επαρκώς το ιδεολογικό πλαίσιο μιας σοσιαλιστικής εργατικής οργάνωσης που, παρότι αντιμάχεται τον εθνικισμό, δέχεται και προωθεί την ένταξη της νεοπροσαρτηθείσας στον ελληνικό κορμό πόλης – και επομένως και της εβραϊκής της κοινότητας – στο ελληνικό κράτος, που εκτιμάται πως βρίσκεται κοινωνικά σε προοδευτικότερο στάδιο εκείνου του καταρρέοντος οθωμανικού.

Εξίσου υπονοητικά στις αντιλήψεις μας δρα και η *Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου*. Στο άρθρο της το σχετικό με την εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία, με μαεστρία και πειστικότητα αποδεικνύει πως η στερεότυπη εικόνα του Εβραίου των λαϊκών προκαταλήψεων συναντάται όχι μόνον στα κείμενα των Ελλήνων πεζογράφων που ασπάζονται τις αντιλήψεις αυτές, αλλά και πώς, μέσα από δρόμους υπόγειους, συναντάται και στα κείμενα συγγραφέων που από ιδεολογική καταβολή και άποψη αρνούνται και αντιμάχονται τις προκαταλήψεις αυτές.

Και πιο βαριές – γιατί σκουμπούν στην πληγή που πονάει ακόμα και πονάει βαθιά – είναι οι ανατροπές που επιχειρούν με τρόπο μεθοδικό και γλώσσα επιστημονική στις ανακοινώσεις τους η *Μπάρμπαρα Σπένγκλερ-Αξιοπούλου* και ο *Hagen Fleischer* η πρώτη εμπλουτίζοντας, ως προς την περίπτωση της Θεσσαλονίκης, τον προβληματισμό που τέθηκε πριν δεκαετίες από την *Hanna Arendt* σχετικά με τον εγκλωβισμό των εβραϊκών κοινοτήτων, ώστε να συμμετάσχουν και οι ίδιες στον εξολοθρευμό τους, και ο δεύτερος αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα των προπολεμικών πολιτικών τοποθετήσεων των Εβραίων της Ελλάδας, οι οποίοι από τον σαφή φιλογερμανισμό των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, χρειάζεται, με την ανάρρηση των ναζί στην εξουσία, να ανακρούσουν πρύμνα, μαχόμενοι

πια, στο αντιναζιστικό, αντιγερμανικό στρατόπεδο.

Η αποκλειστική, όμως, αναφορά στην επιστημονική συνεισφορά του Συμποσίου, ενέχει κινδύνους που, τουλάχιστον στα μάτια μου, είναι και οι μεγαλύτεροι. Μένοντας σε αυτήν την πλευρά – που, για όσους έχουν το βιβλίο στα χέρια τους, χωρίς να έχουν παρακολουθήσει τις εργασίες του Συμποσίου μοιάζει αυτονόητη και η μοναδική – ο παρουσιαστής των Εργασιών του Συμποσίου κινδυνεύει να εμπέσει στην τελευταία παράγραφο του κειμένου του *Paul Dumont*, ο οποίος, αφού λακωνικά παραθέτει τα ευσύνοπτα βιογραφικά στοιχεία που δίνει για τον *Joseph Nehama* σύγχρονός του Εβραίου μελετητή, γράφει:

«Les notices biographiques sont toujours injustes. Elles réduisent une vie à une succession de dates, de décorations, de titres d'ouvrages. Elles ne disent pas ni les enthousiasmes, ni les colères, ni les découragements, ni les efforts au quotidien... Elles oblitèrent l'essentiel...».

Και το ουσιαστικό αυτού του Συμποσίου δεν ήταν, κατά τη γνώμη μου, η ποικιλία των ανακοινώσεων, ο πλούτος των παρεμβάσεων, η διεθνής επιστημονική συμμετοχή. Ήταν το γεγονός ότι το Συμπόσιο αυτό δημιούργησε το ίδιο ιστορία ενώνοντας τον επιστημονικό λόγο Εβραίων και μη, Ελλήνων και μη, ιστορικών, σ' έναν κοινό προβληματισμό που διεργύγγυε τις παράλληλες επιστημονικές πορείες και άνοιγε την ατραπό σε ανοιχτές συνεργασίες και συμπεράσματα.

Το συγκλονιστικότερο, ωστόσο, σημείο του Συμποσίου δεν ήταν καν αυτό. Ήταν η δραματική συζήτηση που ακολούθησε τις ανακοινώσεις τις σχετικές με το ολοκαύτωμα, στις οποίες η συμμετοχή από την πλευρά του ακροατηρίου – όπου πλειοψηφούσαν οι επιζήσαντες του ολοκαυτώματος Σαλονικείς Εβραίοι, οι γιοι κι οι θυγατέρες τους – έδωσε ένα στίγμα πολύ πέρα από την επιστήμη της ιστορίας, αλλά απολύτως μέσα στην ίδια την ιστορία. Η συναισθηματική δυσκολία της άρθρωσης εκείνου που συνέβη, ο λυγμός στην προσπάθεια να εντοπισθεί εκείνο το οποίο οδήγησε σ' αυτό, ο κόμπος στο λαιμό όταν η αναφορά έφθανε στον ραββίνο *Koretz* και τη στάση του, η εσωτερική κραυγή όταν έπρεπε να απαντηθεί το ερώτημα γιατί ο ίδιος δεν αντέδρασε, γιατί ο ίδιος δεν προείδε, δεν ακύρωσε το μέλλον.

Η ιστορία ήταν εκεί στο μεγάλο μαγειρείο της μνήμης, στο τρεμούλιασμα των χεριών, στο δάκρυ στην άκρη του ματιού, στους κόμπους ιδρώτα στα γηρασμένα μέτωπα των επιζησάντων. Και ήταν εκεί, στα υγρασμένα μάτια των ιστορικών που θυμούνταν μία ακόμη φορά πως η επιστήμη που θεραπεύουν σπηρίζεται σ' ένα βαθύ, μοναδικό κι ανεπανάληπτο υλικό: την ίδια τη ζωή των ανθρώπων.

ΑΘ. Π. ΒΑΛΑΒΑΝΙΔΗΣ,

ΧΗΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ,

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΩΝ

ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ,

εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1995,

286 σ.

Ν. Σαραφόπουλος

ΤΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΑ προβλήματα ρύπανσης του φυσικού περιβάλλοντος των τελευταίων δεκαετιών αποτελούν καθημερινή πραγματικότητα. Οι περιβαλλοντικές οργανώσεις και οι απλοί πολίτες συγκροτούν σήμερα δραστήριες μονάδες ενός εξελισσόμενου κινήματος για την προστασία του περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής. Τα περιβαλλοντικά θέματα αποτελούν επικαιρότητα για τα μέσα ενημέρωσης, ενώ πολυάριθμες εκδόσεις έχουν καλύψει τα σημαντικότερα προβλήματα περιβαλλοντικής ρύπανσης και προστασίας των φυσικών πόρων του πλανήτη μας.

Τα θέματα όμως του εργασιακού περιβάλλοντος, δηλαδή οι συνθήκες των εργασιακών χώρων που συντελούν στα εργατικά ατυχήματα και τις επαγγελματικές ασθένειες βρισκονται σε δεύτερευσα θέση ενδιαφέροντος, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ελάχιστες εκδόσεις στην Ελλάδα. Ιδιαίτερα οι μελέτες που ερευνούν σε επιστημονικό επίπεδο τα θέματα του εργασιακού περιβάλλοντος είναι περιορισμένες. Το ίδιο συμβαίνει και με την διδασκαλία σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης. Υστερούμε σημαντικά σε μαθήματα πρόληψης ατυχημάτων, ασφάλειας στο εργασιακό και το οικιακό περιβάλλον. Το ίδιο παρατηρείται και στο επίπεδο γνώσεων για τους κινδύνους των τοξικών ή/και επικίνδυνων παραγόντων σε εσωτερικούς χώρους, όπου περνούμε το 85% του χρόνου μας.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί το δεύτερο στην σειρά. Το πρώτο *Εργασιακό Περιβάλλον: προβλήματα υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων στην Ελλάδα* των Αθ. Βαλαβανίδη και Ν. Σαραφόπουλου, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1988) αποτελούσε μια συνοπτική εισαγωγή στα βασικά θέματα του εργασιακού περιβάλλοντος, τους παράγοντες, την νομοθεσία και τις νέες οδηγίες της ΕΟΚ. Αλλά το πιο σημαντικό τμήμα ήταν αφιερωμένο στα ειδικά θέματα εργασιακών συνθηκών, ατυχημάτων και επαγγελματιών ασθενειών στην Ελλάδα. Μετά από μερικές δεκαετίες εμπειριών και νέων νομοθετικών ρυθμίσεων, καταγράφονταν τα δειλά άλματα της οργανωμένης εργασιακής πρακτικής και νομοθεσίας σε θέματα υγιεινής, υγείας και ασφάλειας των εργαζομένων.

Οι χημικοί παράγοντες, εκτός από τους φυσικούς, βιολογικούς και εργονομικούς παράγοντες, είναι πολύ σημαντικοί για το εργασιακό περιβάλλον. Οι επιβλαβείς επιδράσεις στους εργαζόμενους είναι σύνθετες, μακροχρόνιες και σε πολλές περιπτώσεις με θανατηφόρες επαγγελματικές ασθένειες. Τα πράγματα περιπλέκονται με τις συνεργικές δράσεις των μινμάτων στα οποία εκτίθενται οι εργαζόμενοι. Πολλές χημικές ουσίες, κάτω από υψηλές και μακροχρόνιες εκθέσεις, προκαλούν σημαντικό αριθμό επαγγελματικών ασθενειών, δηλητηριάσεων και επαγγελματικών καρκίνων.

Τα προβλήματα υγιεινής, υγείας και ασφάλειας των εργαζομένων σε σχέση με τους χημικούς παράγοντες έχουν αποτελέσει το αντικείμενο πολυάριθμων ερευνών. Επιδημιολογικές, τοξικολογικές και βιολογικές μελέτες έχουν ανακαλύψει πολλούς χημικούς παράγοντες με τοξική, καρκινογόνο, μεταλλαξογόνο και επικίνδυνη δράση. Με βάση τα επιστημονικά δεδομένα έχουν θεσμοθετηθεί κανόνες υγιεινής και ασφάλειας για την προστασία των εργαζομένων. Σημαντικός αριθμός Οδηγιών από την Ευρωπαϊκή Ένωση τα τελευταία χρόνια έχει αλλάξει ριζικά τις κανονιστικές/νομοθετικές ρυθμίσεις για μεγάλο αριθμό χημικών παραγόντων στους εργασιακούς χώρους. Το βιβλίο αποτελείται από έξι εκτενή κεφάλαια: 1. Τρόποι δράσης τοξικών, καρκινογόνων και επικίνδυνων χημικών ουσιών και επιπτώσεις στην υγεία των εργαζομένων. 2. Οριακές τιμές έκθεσης: επιστημονικά κριτήρια και πρακτικές πλευρές των θεσμοθετημένων κανονισμών. 3. Μεθοδολογία και κανόνες δειγματοληψίας χημικών παραγόντων στο εργασιακό περιβάλλον και τους εσωτερικούς χώρους. 4. Ρύπανση των εσωτερικών χώρων από χημικούς παράγοντες, σύνδρομο αρρωστημένου κτιρίου. 5. Αξιολόγηση του επαγγελματικού κινδύνου από χημικούς παράγοντες και εφαρμογές μέτρων για την προστασία των εργαζομένων. 6. Επικίνδυνες χημικές ουσίες και βιομηχανικές εγκαταστάσεις, και ατυχήματα μεγάλης έκτασης.

Στα εννέα παραρτήματα του βιβλίου υπάρχουν πολλά στοιχεία για χημικές ουσίες, συγκρίσεις ορίων, εκθέσεις σε διάφορες βιομηχανικές χώρες, βιολογικός έλεγχος τοξικών ουσιών, δελτία πληροφοριών από διάφορους οργανισμούς για επικίνδυνες χημικές ουσίες, πλήρης κατάλογος ελληνικής και κοινοτικής νομοθεσίας σε θέματα υγιεινής και ασφάλειας στο εργασιακό περιβάλλον, ευρωπαϊκός κατάλογος επαγγελματικών ασθενειών, σήματα και πινακίδες ασφάλειας στους εργασιακούς χώρους. Τέλος, ακολουθεί εκτεταμένη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία σε θέματα υγιεινής και ασφάλειας. Ιδιαίτερα, καταγραφή πολυάριθμων επιστημονικών δημοσιεύσεων από Έλληνες επιστήμονες στα θέματα υγιεινής, υγείας και ασφάλειας των Ελλήνων εργαζομένων, που για πρώτη φορά παρουσιάζονται συγκεντρωμένα.

Το βιβλίο αποτελεί έναν πολύτιμο οδηγό όχι μόνο για τους χημικούς παράγοντες, αλλά και για την εξέλιξη των θεμάτων του εργασιακού περιβάλλοντος στην Ελλάδα στα τελευταία δέκα χρόνια μετά τον Ν. 1568/85. Αφιερώνεται στους νέους επιστήμονες που συγκεντρώνουν γνώσεις σε περιβαλλοντικά θέματα, με έμφαση στους χημικούς παράγοντες στο εργασιακό περιβάλλον.

ΧΡΗΣΤΟΣ Θ. ΠΑΝΑΓΟΣ, Ο ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ,

β' έκδ., Εμπορικό και Βιομηχανικό

Επιμελητήριο Πειραιώς, 1995, 380 σ.

Χρήστος Γ. Ανδρεάδης

ΕΝΩ αναρίθμητα είναι τα βιβλία που έχουν γραφεί για την Αθήνα, την πρωτεύουσα της Ελλάδας, καλύπτοντας πλήρως όλες τις περιόδους της ζωής της από τα πανάρχαια χρόνια έως σήμερα, για το επίγειό της, τον Πειραιά που έζησε και εξακολουθεί να ζει ακόμη στη σκιά της, ελάχιστα είναι τα βιβλία που έχουμε δει έως τώρα. Βεβαίως, ενδιαφέρουσες και κατατοπιστικές μονογραφίες για ιδιαίτερα, μεμονωμένα θέματα του Πειραιά, έχουμε αρκετές και μάλιστα από «ειδήμονες» συγγραφείς: συνθετικό όμως έργο για μια συγκεκριμένη περίοδο που να καλύπτει όλες τις πτυχές της ιστορίας του (πολιτικές, οικονομικές, πολιτιστικές κ.λπ.) δεν είχαμε: το κενό αυτό ήλθε να καλύψει το βιβλίο του κ. Χρήστου Θ. Πανάγου, *Ο Πειραιεύς, Οικονομική και ιστορική έρευνα από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του τέλους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, το οποίο, εκδεδωμένο από το 1949, είχε εξαντληθεί ενωρίτητα, για να ανατυπωθεί από το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιώς σε δεύτερη έκδοση, πρόσφατα (1995) εμπλουτισμένο με «νέωτερα στοιχεία για την τοπογραφία και την οικονομική ζωή του Πειραιά» από τον έφορο αρχαιοτήτων, καθηγητή κ. Γ. Σταϊνχάουερ.

Πρόκειται για μια πολυτελή έκδοση σε μεγάλο σχήμα 380 σελίδων, πλουτισμένη με πλήθος εικόνων, σχεδίων και χαρτών σε χαρτί άριστης ποιότητας με θαυμάσιο εξώφυλλο και πλήθος πινάκων για διάφορα επιμέρους ειδικά θέματα, με γενική βιβλιογραφία και πλουσιότατο αλφαβητικό ευρετήριο προσώπων και πραγμάτων: ένα βιβλίο που πληροί όλους τους κανόνες της αισθητικής απολαύσεως μόνο και μόνο να το ξεφυλλίζει κανείς, «χάρμα ιδέσθαι» για κάθε αναγνώστη, κάτι που έλειπε από τον κόσμο του βιβλίου στη χώρα μας.

Πραγματικά, μπορούμε αυτή την έκδοση να τη χαρακτηρίσουμε «μνημειώδη», συγχαίροντας το Ε.Β.Ε. Πειραιώς για τη θαυμάσια πρωτοβουλία του, η οποία και «περιποιεί τιμήν μεγίστην» γι' αυτό διότι, ενώ κύριος στόχος του είναι τα οικονομικά πράγματα της πόλεως, με την έκδοση αυτή συμβάλλει γενικότερα και στον παιδευτικό τομέα, στον τομέα της παιδείας, αναγνωρίζοντας ότι όλοι μας έχουμε καθήκον να συμμετέχουμε στη «διά βίου παιδεία», όπως ακριβώς την καθορίζει ο Πλάτων (Νόμοι 644 b). Εκδίδοντας λοιπόν, το βιβλίο του κ. Πανάγου μάς παρουσιάζει ανάγλυφη την εικόνα της ζωής των κατοίκων της πόλεως στην περίοδο αυτή, με αποτέλεσμα να ενδιατριψούμε τόσο στην τοπογραφία της και τα περίφημα λιμάνια της όσο και στα πρόσωπα που ελάμπρυναν την ιστορία της με πρωτοκορυφαίο, τη μεγάλη εκείνη προσωπικότητα του Θεμιστοκλή: καθώς επίσης και όλες τις φάσεις και διακυμάνσεις του ιστορικού της παρελθόντος έως την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους και την καταστροφή της από τον Σύλλα και τους

Γότθους του Αλαρίχου.

Την αξία του βιβλίου αυτού μεταξύ πολλών εξεχόντων συγγραφέων και λογίων – ημετέρων και μη – ορθότατα διείδε και ο πολύς ελληνιστής Γάλλος André Mirambel, ο οποίος και επηρολόγησε τη γαλλική του μετάφραση από τον Pierre Gerardat στην έκδοση του 1968, η οποία εξαντλημένη και αυτή πρόκειται να ανατυπωθεί σε δεύτερη έκδοση, εμπλουτισμένη με όλα τα νεότερα στοιχεία. Ήδη, καθώς πληροφορούμαι, ετοιμάζεται και μια άλλη νέα μετάφρασή του στην αγγλική.

Στο βιβλίο αυτό, που τιμήθηκε με το βαθμό «άριστα» (επί διδακτορία) από την τότε Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (Α.Σ.Ο.Ε.Ε.), κατά τρόπον επαγωγικό και εξαιρετο συνδυάζεται η ιστορία και αρχαιολογία της πόλεως με το καθόλου πολιτιστικό κλίμα της σε συνδυασμό με την οικονομία, ναυτιλία και το εμπόριό της. Γι' αυτό το λόγο και επειδή πρόκειται για μια πολύτιμη προσφορά τόσο στην επιστήμη γενικότερα όσο και στο αναγνωστικό κοινό και ειδικότερα τους «φιλόστορες», θα ευχόμεσταν να αποβεί ένα πολύτιμο απόκτημα για κάθε βιβλιοθήκη ιδιωτική και προπαντός δημόσια, ώστε να βρίσκεται στη διάθεση του κάθε αναγνώστη «ανά πάσαν στιγμήν», όπως ακριβώς συμβαίνει με κάθε «χρηστικό» βιβλίο.

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΣΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ο Οίνος στην Ποίηση

τόμος Α', *Οίνον επαινώ*,

μετάφραση-επιμέλεια Μ.Ζ. Κοπιδάκης,

τόμοι Β' 1 και Β' 2, *Οίνος ο Βυζαντινός*,

μετάφραση-επιμέλεια Ηλίας Αναγνωστάκης,

τόμος Γ', *Κρασί από κάθε τρύγο*,

μετάφραση-επιμέλεια Αθηνά Γεωργαντά,

Εκδ. Ίδρυμα Φάνη Μπουτάρη, Αθήνα 1995.

Αλέξανδρος Σακκάς

Στην μεγάλη κυρία του ελληνικού κρασιού

Σταυρούλα Κουράκου-Δραγώνα

Ο ΠΟΙΗΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ συχνά συνάπτει προνομιακές σχέσεις με τον ουρανίσκο, κατά την απόπειρα του τελευταίου να εκφράσει τις παντός είδους εντυπώσεις που του δημιουργούν προΐοντα με αρχικό προορισμό την συντήρηση του σώματος. Περισσότερο από καθετί, το κρασί είναι το αγαθό εκείνο που έχει κινητοποιήσει την ποιητική έμπνευση σε προτάσεις με μεγάλο ενδιαφέρον και πολλές φορές απaráμιλλη ομορφιά.

Η ελληνική ποίηση στην ιστορική της πορεία δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση. Με αρωγό το κρασί εξέφρασε όλα τα δεδομένα που ορίζουν το πολιτιστικό στίγμα του ελληνισμού και ταυτόχρονα προσδίδουν στο κρασί ιδιαίτερη αξία.

Η σημαντικότερη και ίσως η μοναδική απόπειρα αναζήτησης και καταγραφής της ποιητικής κληρονομιάς που ορίζει το κρασί ξεκίνησε πριν λίγα χρόνια από το Ίδρυμα Φάνη Μπουτάρη και ήρθε επίσημα στην δημοσιότητα το 1995. Σε ένα τετράτομο έργο με τον γενικό τίτλο: *Ο Οίνος στην ποίηση* και με πρωτεργάτες τον Μιχάλη Κοπιδάκη, τον Ηλία Αναγνωστάκη και την Αθηνά Γεωργαντά, ανθολογήθηκαν, μεταφράστηκαν και σχολιάστηκαν ποιήματα από την αρχαιοελληνική, βυζαντινή και νεοελληνική παράδοση. Σκοπός της τριλογίας αυτής, ήταν η ανάδειξη της διαχρονικότητας της αμπελοοικονομικής παράδοσης στην Ελλάδα, πράγμα που δεν εμποδίζει φυσικά την εξαγωγή και άλλων εξίσου πολύτιμων συμπερασμάτων αναφορικά με τις εξεταζόμενες περιόδους.

Το καθοριστικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ευθύς αμέσως η προσεκτική μελέτη της τριλογίας είναι το ότι η απόλαυση της ποίησης, του κρασιού και της ζωής δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο σε ένα περιβάλλον ελευθερίας και άνεσης.

Χρειάζεται συνεπώς να δούμε λίγο προσεκτικά και από μικρή απόσταση τα δεδομένα που στοιχειοθετούν το θεμελιώδες αυτό επιχείρημα.

Η Αρχαία Ελλάδα

Μελετώντας λοιπόν, την αρχαιοελληνική ποίηση και μάλιστα το σημαντικό μέρος που αφορά την σχέση της με το κρασί, παρατηρούμε ότι η ανά πάσα σχεδόν στιγμή επανερχόμενη αξία, αλλά και συχνά ευνοούμενη, είναι το συμπόσιο.

Το συμπόσιο έχει ρόλο καταλυτικό κατά το ότι λειτουργεί αμφίσημα: ως πεδίο δημιουργίας και ανάπτυξης αξιών και ως λειτουργός τους. Πράγματι, μόνο μέσα από την μορφή αυτή έκφρασης της χαράς της κοινωνικότητας και της ευφροσύνης της ευωχίας μπορεί να αναδυθεί ο ρόλος και η θέση του κρασιού, είτε ως απελευθερωτή της ενθέου μανίας είτε ως γενεσιουργού, μελίφρονος διαθέσεως και εκφραστή της ομόφρονος ισότητας των συμποτών.

Από την συνάντηση του ιερής προέλευσης θεσμού του συμποσίου με τον απελευθερωτή της ενθέου μανίας οίνου προέκυψε η λυρι-

κή ποίηση. Αυτή, με την μορφή κυρίως του διθυράμβου, εξέφρασε και τις ανωτέρω αξίες και το διονυσιακό πνεύμα – σε αντίθεση με το απολλώνειο που φαίνεται να εκφράζεται από το νερό και να εκφράζει διαφορετικού τύπου αρετές: την εχεφροσύνη, την κομψότητα του πνεύματος και την υψηλόφρονα διάθεση.

Ήδη διαφαίνεται η πρώτη τομή, ο πρώτος κόμβος της διαπάλης μεταξύ διονυσιακού και απολλώνειου πνεύματος, η οποία πρόκειται να ακολουθήσει την ελληνική ποίηση σε όλες τις ιστορικές φάσεις εξέλιξής της.

Η ευκρινής σχέση ποίησης και διονυσιακής λατρείας που υπάρχει στην Αρχαία Ελλάδα έλκει λοιπόν την καταγωγή της από τον ρόλο του οίνου ως απελευθερωτή της ενθέου ποιητικής μανίας και εκφράζεται από το σχήμα που αναφέρει ο Μιχάλης Κοπιδάκης: μέθη-κατοχή από τις μούσες-παραφορά διανοίας-ποιητική μανία-ΠΟΙΗΣΗ· μοιράζεται με το κρασί σε ισότιμη βάση το κλέος της ανάδειξης όλων των ποιητικών και κοινωνικών αρετών της Αρχαίας Ελλάδας. Καθίσταται συνεπώς, το συμπόσιο ο ακρογωνιαίος λίθος της κουλτούρας του κρασιού στην Αρχαία Ελλάδα.

Σίν μοι πίνε, σινίβη, σινέρι, σικτεφαινηφόρι
σίν μοι μενομένο μιάνε, σίν σοκφρονι σοκφρόνι

Πίνε μαζί μου
μαζί μου νά χαιρέσαι τήν νιότη σου,
μαζί με μένα έρωτέψου,
μαζί με μένα στεφαινόσου,
όταν είμαι τρελός καί σὺ νά είσαι,
όταν σινέγχομα καί σὺ νά σοκφρονείς

(Αττικό συμποτικό σκόλιο, έκτου μέχρι πέμπτου π.Χ. αιώνα. Από την συλλογή του Αθήναιου, μεταφρασμένο από τον Μιχάλη Κοπιδάκη)

Το Βυζάντιο

Τα βυζαντινά χρόνια αποτελούν μία ιστορική περίοδο με εξαιρετικό ενδιαφέρον. Μία πρώτη ανάγνωση κινδυνεύει να τονίσει μόνο το «προφανές», σύμφωνα με το οποίο η κυριαρχία της χλιδής, των εσωτερικών συγκρούσεων στην καρδιά και τις παρυφές της επίσημης εξουσίας καθώς και ο κανονιστικός ρόλος του χριστιανικού ιερατείου συνοδεύονται από την ανάγκη εξαγνισμού και κάθαρσης, μέσω του μαρτυρίου και της θυσίας. Είναι όμως η άρνηση της χαράς πραγματικά πασιδηλή;

Στην πραγματικότητα, δίπλα στο επίσημο, στο λαμπρό Βυζάντιο που αποτελεί ένα είδος ελληνικού Μεσαίωνα, υπάρχει το Βυζάντιο του αγρότη, του ταβερνιάρη, του ποιητή αλλά ακόμη και του λόγιου με τις επαναστατικές διαθέσεις. Συγκρούονται λοιπόν, ο επίγειος κόσμος της ευφροσύνης και της απόλαυσης με τον ουράνιο της σωφροσύνης και της ασκητικής. Με άλλα λόγια, η αρκετά σαφής αρχική κυριαρχία του απολλώνειου πνεύματος (όπου όμως Φως και Ήλιος είναι τώρα ο Χριστός) αντισταθμίζεται από την διονυσιακή ανάγκη για ψυχαγωγία και χαρά.

Ο Ηλίας Αναγνωστάκης επισημαίνει εύστοχα δύο καιρία δεδομένα της περιόδου. Αυτά μας εισάγουν στον ρόλο τόσο της ποίησης και του κρασιού ως μορφών και μέσων έκφρασης των αναγκών της εποχής όσο και στο γενικότερο πνεύμα της: στο Βυζάντιο παρατηρούμε την αναζήτηση του ζώντος, κρυπτόμενου, διωκόμενου και λογοκριμένου από την κυρίαρχη ιδεολογία Διόνυσου, από την οποία όμως απουσιάζει η συμποτική ποίηση. Το επικρατούν ποιητικό είδος είναι η υμνογραφία.

Ωστόσο, μέσω της σύγκρουσης λόγιας και λαϊκής παράδοσης – σύγκρουσης επίγειαυ χαράς και ένοχης σχέσης με την ζωή, αμφισβητήσεων ενδεχομένων του ρόλου του κρασιού – φωτίζονται και άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία.

Ο Μιχαήλ Ψελλός, κατ' εξοχήν εκφραστής της λόγιας παράδοσης, επιφέρει την σημαντικότερη τομή στην αντιμετώπιση ενός τόσο διωκόμενου πνεύματος. Με το «Εγκώμιον εις τον Οίνον» και τον «Κανόνα κατά Ιακώβου», ουσιαστικά ανατρέπει (χρησιμοποιώντας την) τον ρόλο της υμνογραφίας και αμφισβητεί τις απαγορευτικές-αποδοκιμαστικές αντιλήψεις της εποχής του, επαναφέροντας στην επιφάνεια την διονυσιακή χαρά ζωής. Ο οίνος κατέχει εδώ θέση περίοπτη, είτε εξυμνούμενος για τις χαρές που προσφέρει είτε περιπαιζόμενος για τις υπερβολές της υπέρμετρης χρήσης του.

Παράλληλα, η συνέχιση των μύθων της Ανατολής από τα ακριτικά τραγούδια (έκφραση του ποιητικού ασυνειδήτου του λαϊκού Βυζαντίου) «αναγομώνει» την λατρεία προς την μυθοποιημένη μορφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, σε μία ιστορική γραμμή συνέχισης της ελληνικής διονυσιακής παράδοσης: Διόνυσος-Διογένης-Διγενής-Αλεξάνδρος. Υποστηρίζεται μάλιστα, ότι η συνέχιση της λατρείας του Μεγάλου Αλεξάνδρου αποκτά καθοριστικό ρόλο, υποδεικνύοντας την ιστορική συνέχεια της έννοιας ελληνισμός.

Επιπλέον, καθώς ο Ψελλός και η ακριτική ποίηση προτείνουν μία ρηξικέλευθη ερμηνεία του χριστιανισμού, παρατηρούμε και την αντίστοιχη διαφορετική ερμηνεία της μορφής του Χριστού. Στο λόγιο Βυζάντιο ο Χριστός είναι το Φως και ο Ήλιος, δηλαδή ο Απόλλων, ενώ η λαϊκή παράδοση θέλει τον Χριστό να γίνεται Διόνυσος.

Τὸ κατὰ Ῥοδάνθησιν καὶ Δοσικλέα
Ἄλλοι τὸν οἶνον ἠϊλόγουν τὸν ἐν Ῥόδῳ,
ὡς ἦδ' ἐν εἰς ἄσφρησιν, ἦδ' ἐν εἰς ποίαν·
ἐγὼ δὲ τοῦτον ἠϊλόγησα πολλὰ καὶ
ὡς εἰς Ῥοδάνθησιν πληθαίνοντα στόμα,
ἢ καὶ τὸ κόνδυ μακροιστῶν ἄρῳμιν
ὡς τῆς Ῥοδάνθησιν τοῦ καλοῦ Χέλιδος θύγον.

Ἄλλοι ἐπιαινοῦσαν τὸ κρασιὸν τῆς Ῥόδου
γλυκὸν στή μυροδία, γλυκὸν στή γείνην
καὶ ἐγὼ πολλὰς φορὰς τὸ ἕχα πλανέψαι
σὴν στήσιν Ῥοδάνθησιν ἔφτανε τὸ στόμα
καὶ ἐνίοθα ἐύλογημένο ὡς καὶ τὸ ποτήρι

π' ἄγγιξε τῆς Ῥοδάνθησιν τὰ ὠραία χεῖλη.
(Θεόδωρος Πρόδρομος, 12ος αἰώνας,
εποχὴ των Κομνηνῶν.
Μετάφραση: Ηλίας Αναγνωστάκης).

Η Νεοελληνική περίοδος

Το σκηνικό αλλάζει ριζικά στον χώρο της νεοελληνικής ποίησης που αναφέρεται στο κρασί. Ενώ το λόγιο Βυζάντιο της ύστερης περιόδου φαίνεται να μετέτρεψε τον «οἶνον» σε «κρασί», μέσω της φόρητης της διαδικασίας κρᾶσης με ιδιάζουσα σημασία, και εν συνεχεία να τον ευτέλιε υποβιβάζοντάς τον σε «κρασάκι», το νοητό νήμα που διατρέχει την νέα ελληνική ποίηση ακολουθεί άλλη κατεύθυνση. Ο οίνος και ο ρόλος του αναβαθμίζονται, το πνεύμα της αρχαιότητας επανέρχεται και γίνεται πλέον εμφανής η αξία του κρασιού ως μύθου, συμβόλου και φορέα πολιτισμού. Μολονότι δεν είναι βέβαια η δυνατότητα αναφοράς σε αμιγώς βακχική γραμματεία, είμαστε ωστόσο μάρτυρες της ανασύστασης με το πνεύμα της αρχαίας διονυσιακής λατρείας της οποίας οι αρχές εντοπίζονται (όπως επισημαίνει η Αθηνά Γεωργαντά) στον 16ο και 17ο αιώνα. Με την διευκρίνιση ότι το ανωτέρω συνέβη στον μη τουρκοκρατούμενο ελληνισμό, να επισημάνουμε ότι η πλήρης απελευθέρωση από τις ηθιολογικά φορτισμένες καταγγελίες του οινοπότη και του μέθυσου δεν συντελείται παρά μετά τον 18ο αιώνα.

Συνοπτικά τα πρότυπα που προσφέρει η ποίηση αυτή είναι: η αναβίωση της αφρόντιδος και χαρούμενης ευζωίας του αρχαιοελληνικού ανακρεοντισμού στην επανησιακή ποίηση, η ανάδειξη στην μεσοπολεμική ποίηση του ρόλου της ταβέρνας και της παρηγορίας που προσφέρει το κρασί αλλά και το ότι η κατάχρηση το μετατρέπει σε σύμβολο αδιεξόδων, ενώ τέλος η ποίηση του Σικελιανού το προβιβάζει σε εκφραστή της σύγχρονης διονυσιακής λατρείας και μάλιστα, στο πλαίσιο της αναγόρευσης του συμβόλου Διόνυσος-Ιησούς σε υπέρτατη θυμική αξία.

Συνεπώς, ανάλογα με τις διαφορετικές μορφές που παίρνει η χρήση του κρασιού και τις έμμεσες αξιολογικές κρίσεις που εκφράζουν οι διακυμάνσεις του ρόλου του, η νεοελληνική ποίηση του κρασιού αποτελεί τον χώρο σύντηξης των δύο μεγάλων παραδόσεων του ελληνισμού, δηλαδή της αρχαίας και της βυζαντινής.

Παράλληλα, χωρίς να είμαστε βέβαιοι για την εναρμόνιση απολλώνειου και διονυσιακού στοιχείου στην νεοελληνική ποίηση, πιστεύουμε ότι η αληθινή, καθοριστική και καθ' εαυτήν αξία της αμπέλου και του προϊόντος της, του οίνου, συνίσταται στο ότι αποτελεί τον συνεκτικό κρίκο ένωσης του νέου ελληνισμού με τον αρχαίο κόσμο.

Τρέξατε σεις, ὦ ἀμέριμνα
πλήθη λαῶν· τὸν μέγαν
μελίφρονα ἀμφορέα
τοῦ Βιαιοσάρεος ἀδράξατε

νέοι καὶ παρθένοι.
(Ανδρέας Κάλβος, «Εἰς Ψαρά»).

Ἄξιον Ἐστί τὸ ξύλινο τραπέζι
τὸ κρασιὸ τὸ ξανθὸ μὲ τὴν κηλίδα τοῦ ἡλίου.

(Οδυσσεὺς Ελύτης, «Τὸ Ἄξιον Ἐστί»).

Η προσπάθεια που ανελήφθη από το Ίδρυμα Φανή Μπουτάρη με την έκδοση της τριλογίας, σε μία περίοδο μάλιστα όχι μόνο αναβάθμισης της ποιότητας των ελληνικών κρασιών αλλά και επανεκτίμησης του ρόλου του κρασιού στην ιστορία του πολιτισμού, απέδωσε σημαντικότερους καρπούς.

Αναζητώντας το πολιτιστικό στίγμα του ελληνισμού μέσω της σχέσης του με το κρασί και εξετάζοντας τις σημαντικότερες περιόδους της ελληνικής ποίησης, οι τρεις ερευνητές διακρίβωσαν τους άξονες, γύρω από τους οποίους κινούνται οι αξίες που ορίζει ο πολιτισμός του κρασιού. Παρακολουθώντας την λεπτομερειακή αυτή διερεύνηση έχουμε την αίσθηση ότι οι καθοριστικότεροι κόμβοι πρέπει να είναι οι εξής:

1) Το αμπελί, ως συστατικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας και άξονας περιγραφής της ελληνικής γης (Αθηνά Γεωργαντά).

2) Οι διακυμάνσεις στην αποτίμηση της αξίας του κρασιού.

3) Ο ρόλος του κρασιού και η στάση του ανθρώπου απέναντί του.

4) Οι απόψεις, μέσω της στάσης προς το κρασί, κάθε εποχής για τα θεμελιακά θέματα της ζωής αλλά ακόμα και ο ορισμός αυτής καθ' αυτής της στάσης προς την ζωή (επιλογή της επίγειαυ χαράς ή της επουράνιαυ πληρότητας).

5) Η διαπάλη διονυσιακού και απολλώνειου πνεύματος.

6) Η καθ' εαυτήν λογοτεχνική αξία της ποίησης που αναφέρεται στο κρασί και το φιλολογικό ενδιαφέρον των ποιητικών ειδών μέσω των οποίων εκφράζεται.

Ταυτόχρονα, είναι κάθε άλλο παρά λίγο το ότι χάρις στις διαπιστώσεις των τριών μελετητών, τον συντονιστικό ρόλο της κυρίας Κουράκου αλλά και την τόλμη του Ιδρύματος Φανή Μπουτάρη, έχουμε την δυνατότητα: 1) να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του ρόλου του κρασιού από εκείνον που του είχε αρχικά επιφυλαχθεί (δηλαδή του «μέσου») σε εκείνον του «πρωτύπου», της αυτόνομης και αυτοδύναμης καθ' εαυτόν αξίας και, 2) να δούμε ότι το κρασί είναι το νήμα που διατρέχει υπομονετικά την ιστορία αυτού του τόπου και μέσω της ποίησης αναζητά την προέλευση και επιχειρεί την θεμελίωση των αξιών που λειτουργούν ως αναβαθμοί των μεγάλων ιστορικών περιόδων.

Πρόκειται λοιπόν, για ένα καθοριστικό εκδοτικό τόλμημα, για ένα προνόμιο που μας προσφέρεται ώστε να εξάρουμε την λατρεία των θεμελιωδών και πολύτιμων αξιών και χάρις στο κρασί να βιώσουμε την κατάφαση της χαράς ζωής.